

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Економіко-правовий факультет

Кафедра цивільно-правових дисциплін

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

«Роль нетрадиційних джерел права в правотворчих процесах України»

«The role of non-traditional sources of law in the law-making processes of
Ukraine»

Виконала: здобувачка заочної форми навчання

спеціальності 081 Право

Освітня програма Право

Котова Карина Юріївна

Керівник: к.ю.н., доц. Гринь О. Д. _____

Рецензент: к.ю.н., доц. Ромашкін С. В.

Рекомендовано до захисту:
протокол засідання кафедри
№ ____ від ____ . ____ . 2024 р.

В. о. завідувача кафедри
_____ Віктор МАСІН
(підпис) (прізвище, ім'я)

Захищено на засіданні ЕК № 6 :
протокол № ____ від ____ . ____ . 2024 р.
Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою / шкалою
ECTS / бали)
Голова ЕК
_____ Олена МИКОЛЕНКО
(підпис) (прізвище, ім'я)

Одеса 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
 РОЗДІЛ 1. АНАЛІЗ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ ПРАВА	
1.1. Поняття джерела права. Співвідношення понять «форма права» та «джерело права».....	6
1.2. Критерії класифікації джерел (форм) права.....	13
1.3. Види джерел (форм) права. Їх характеристика.....	20
Висновки до Розділу 1	36
 РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ОЦІНКА НЕТРАДИЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ ПРАВА	
2.1. Визначення та характеристика нетрадиційних джерел права.....	38
2.2. Різновиди нетрадиційних джерел права за характерними ознаками і властивостями.....	48
Висновки до Розділу 2	57
 РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ НЕТРАДИЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ ПРАВА В УКРАЇНІ	
3.1. Вплив традиційних та нетрадиційних джерел права на правотворчі процеси в Україні.....	59
3.2. Перспективи розвитку нетрадиційних джерел права в Україні.....	71
Висновки до Розділу 3	79
 ВИСНОВКИ	 82
 СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	 85

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний правотворчий процес України характеризується зростанням ролі нетрадиційних джерел права. Це зумовлено появою нових форм соціальних відносин та правових явищ, які не охоплюються традиційними джерелами права, необхідністю адаптації правової системи до динамічних змін у суспільстві та технологічному розвитку, а також зростанням впливу громадянського суспільства та інших недержавних суб'єктів на правотворчий процес.

Однак нормативно-правова база щодо використання нетрадиційних джерел права в Україні є недосконалою. Відсутня чітка дефініція та класифікація нетрадиційних джерел права, невизначеність процедур і методів їх застосування, а також недостатній рівень теоретичної розробки проблем їх використання. Це обумовлює потребу у вдосконаленні правотворчої та правозастосовної практики, підвищенні ефективності правового регулювання суспільних відносин, забезпеченні верховенства права та справедливості, а також захисті прав і свобод людини та громадянина.

Дослідження ролі нетрадиційних джерел права в правотворчих процесах України має значну наукову новизну та практичну значимість. Воно дозволить систематизувати та узагальнити знання про нетрадиційні джерела права, розробити рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правової бази та правотворчої практики, а також підвищити рівень правової культури та правосвідомості суспільства.

Очікується, що дослідження призведе до розробки теоретичних положень щодо ролі нетрадиційних джерел права у правотворчому процесі України, виявлення проблем та перспектив їх використання, а також розробки рекомендацій щодо вдосконалення нормативно-правової бази та правотворчої практики.

Розвитку відповідної галузі та дослідженню проблематики використання нетрадиційних джерел права, їх місця та ролі в правовій системі України

сприяють роботи таких фахівців як: Бевзенко Ю.М., Бондарчук О.В., Венгер Ю.І., Грошев В.В., Гусаров В.М., Дахно М.Л., Євтушенко О.С., Жук М.В. Колесніков В.В., Костенко О.В., Кундревська Н.В., Лисенко О.І., Литвиненко О.В., Макарчук В.С., Малахов М.В., Матузов М.Г., Малько О.В., Оніщук О.М., Павловський Ю.В., Пащенко В.І., Петришин О.В., Погорілець О.М., Пукшинський О.В., Радченко В.Ф., Сафіянц З.С., Скакун О.М., Стасенко В.С., Сушко В.Ф., Ткаченко О.В., Філіппов О.М., Шаховський О.В., Шевченко О.В., та ін.

Отже, дослідження ролі нетрадиційних джерел права в правотворчих процесах України є актуальним та перспективним напрямком наукових досліджень теорії держави та права, до того ж, названа тема має значний потенціал для розвитку правової системи України, сприяючи її гнучкості, динамічності та ефективності.

Мета і задачі дослідження. Мета дослідження полягає у систематизації та узагальненні знань про нетрадиційні джерела права в Україні та виявленні проблем і перспектив їх використання в правотворчих процесах, яка буде містити систематизоване та узагальнене знання про нетрадиційні джерела права в Україні, підвищенні рівня наукової розробки проблем теорії права та держави.

З метою досягнення окреслених задач дослідження, були визначені наступні завдання:

- розкрити поняття джерела права, що включає розгляд співвідношення понять «Форма права» та «Джерело права»;
- запропонувати класифікацію джерел права;
- окреслити визначення та характеристики нетрадиційних джерел права;
- охарактеризувати різновиди нетрадиційних джерел права за характерними ознаками і властивостями;

- визначити вплив традиційних та нетрадиційних джерел права на правотворчі процеси в Україні;
- виділити перспективи розвитку нетрадиційних джерел права в Україні.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини у сфері правотворчості.

Предметом дослідження є роль нетрадиційних джерел права в правотворчих процесах України.

Методи дослідження. При дослідженні магістерської роботи використовувалися такі методи наукового пізнання як: загальнонаукові, та спеціально-юридичні. Застосування методу аналізу дозволило розглянути сутність, місце та вплив нетрадиційних джерел права в правовій системі України, дослідити їх характеристику та функції у правотворчих процесах (Підрозділи 1.1., 2.1., Розділ 3, підрозділи 3.1., 3.2.). Порівняльно-правовий метод у сукупності зі структурно-логічним методом застосовувався для аналізу правового регулювання використання джерела права (підрозділи 1.1., 2.2.). За допомогою системно-структурного методу було досліджено нетрадиційні джерела права як систему, що складається з взаємопов’язаних елементів (Розділ 2, підрозділи 2.1., 2.2.). Історичний метод у взаємозв’язку із методом аналізу використовувалися для дослідження історичного аспекту розвитку нетрадиційних джерел права, їх трансформації та визначення перспектив розвитку нетрадиційних джерел права в Україні.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків та списку використаної літератури.

РОЗДІЛ 1. АНАЛІЗ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ ПРАВА

1.1. Поняття джерела права. Співвідношення понять «форма права» та «джерело права»

Поняття джерела права є ключовим для розуміння механізмів формування, вираження та реалізації правових норм, яке охоплює як зовнішні форми вираження правових норм, так і їхні внутрішні витoki.

Право, як комплексне явище соціальної дійсності, має певні форми вираження. У юридичній науці розрізняють внутрішню та зовнішню форми права. Внутрішня форма права стосується його внутрішньої структури, тоді як зовнішня форма охоплює джерела права, які формально закріплюють правові норми і дозволяють суб'єктам права ознайомлюватися з ними та застосовувати їх.

В юридичній літературі разом з терміном «форма права» використовується термін «джерело права». Як зазначають Матузов М.Г. і Малько О.В.: «Вони досить тісно взаємопов'язані, але не співпадають». Якщо «форма права» відображає спосіб організації та зовнішнього вираження змісту права, то «джерело права» є основою формування права, комплексом факторів, що визначають його зміст.

Досліджуючи поняття «джерело права» і «форма права», можна дійти висновку про їх нетотожність.

У юридичній науці визначення джерел права ґрунтується на концепції першопричин, з яких виникають правові норми або які визначають їх місце в правовій системі. Джерела права фіксують правові норми, правила та принципи, що регулюють поведінку осіб і їх взаємодію. Законодавство країни є основним джерелом права, яке включає закони, постанови, укази та інші нормативно-правові акти, що ухвалюються уповноваженими органами держави. Норми права виникають з усталених звичаїв і традицій, які з часом отримують юридичну силу. У різних правових системах прецеденти або судові рішення також можуть розглядатися як джерела права, оскільки вони

встановлюють правові принципи та стандарти. У міжнародному праві джерелами права є міжнародні договори та угоди, укладені між державами для регулювання міжнародних відносин. У деяких правових системах загальні принципи права, такі як справедливість і сумління, можуть також вважатися джерелами права, на які суди посилаються при розгляді справ. Визначення джерел права варіюється залежно від конкретної правової системи та її інституційних характеристик. У різних країнах джерела права можуть мати різні юридичні форми та статуси, але їхня роль у визначенні та застосуванні правових норм залишається спільною.

Термін «джерело права» вперше було введено у науковий обіг ще за часів Давнього Риму. Тіт Лівій у праці «Римська історія» назвав Закони XII таблиць «джерелами всього публічного і приватного права», оскільки вони вважалися давньоримськими правознавцями витокami чинного на той час права. Таке розуміння джерела права відповідає первинному лінгвістичному значенню слова «джерело», під яким розуміється те, що дає початок чому-небудь, звідки походить що-небудь [1, с.179].

Термін «джерела права» часто вживається в науковій літературі для позначення «джерел пізнання права». Це поняття охоплює всі матеріали, які містять інформацію, що дозволяє зрозуміти суть і характер правових систем різних країн у різні історичні епохи. У цьому контексті джерелами права можуть бути тексти законодавчих актів, записи традицій, судові рішення, виступи відомих правознавців, літописи, історичні хроніки, археологічні артефакти тощо. Таке трактування джерел права є цілком обґрунтованим, оскільки відповідає другому лінгвістичному значенню терміна «джерело» як документа або письмового свідчення, що служить основою для наукових досліджень.

На доктринальному рівні джерела права починають досліджуватися правознавцями лише наприкінці XIX ст. Представники різних шкіл праворозуміння по-різному визначали зміст цього поняття. Позитивісти вважали, що джерелом права є позитивні, створені державою нормативні

приписи, які захищаються її примусовою силою. Прихильники нормативістської школи права вбачали джерело права в абстрактній, неписаній основній нормі («грунднормі»), що і дає початок усьому праву. Всі правові норми виводяться з «грунднорми», при цьому кожна вища за юридичною силою норма є джерелом для нижчої, що їй підпорядкована: конституція є джерелом законів, закони — джерелом судових рішень та інших індивідуальних актів [1, с. 179].

Представники психологічної школи права трактували право виключно як аспект людської психіки. Вони дійшли висновку, що так звані «джерела права» (наприклад, звичаєве право, законодавче право тощо) насправді є лише «самим правом, формою позитивного права, його різновидом». У свою чергу, прихильники соціологічного підходу в правознавстві вважали джерелами права соціальну та юридичну практику.

Проблематика визначення категорії «джерело права» ускладнюється ще й тим, що немає єдиної відповіді на питання про природу самого права. Те, як ми розуміємо право, впливає на сприйняття всіх інших правових явищ, які з нього виникають, включаючи категорію «джерело права», оскільки остання є похідною від першої. Таким чином, доцільно аналізувати визначення джерела права з перспективи розуміння самого права.

Сутність джерел права полягає у їхній здатності визначати норми, правила та принципи, які регулюють поведінку осіб і взаємовідносини між ними в рамках правової системи. Джерела права повинні мати легітимний статус, що означає, що вони прийняті або визнані відповідно до встановлених процедур і правил цієї системи.

Джерела права мають обов'язкову силу для всіх осіб, які підпадають під їх юрисдикцію. Це означає, що їх необхідно дотримуватися та застосовувати у всіх відносинах, на які вони поширюються. Вони повинні мати загальну дію, тобто застосовуватися до всіх осіб в однакових обставинах без будь-якої дискримінації чи винятків.

Крім того, джерела права повинні бути конкретними та деталізованими, щоб забезпечити чітке розуміння правил і норм, а також уникнути неоднозначностей у їхньому тлумаченні. Вони мають враховувати зміни в умовах суспільного життя та відповідати потребам сучасності, забезпечуючи гнучкість і адаптивність правової системи до нових викликів.

Також важливо, щоб джерела права включали механізми контролю за їх виконанням та застосуванням, щоб забезпечити дотримання закону та накладення відповідальності за його порушення. Це сприяє ефективності правової системи та забезпечує справедливість у правозастосуванні, що є необхідною умовою для підтримання правопорядку і довіри до системи права.

Термін «джерело права» часто розглядається у таких значеннях:

1) У матеріальному аспекті джерелом права є соціальні відносини, які впливають на появу, розвиток і зміст правових норм. Це можна трактувати як основу, з якої походить зміст норм або правотворча сила, включаючи вплив державної влади, законодавчих чи судових інституцій.

2) В ідеологічному значенні джерелом права виступає офіційно оформлений набір юридичних ідей, теорій та поглядів, що визначають виникнення та функціонування правової системи.

3) У формальному (юридичному) розумінні джерела права представлені офіційними актами, що закріплюють і формально виражають правові норми в державі, тобто це і є форма, в якій право набуває свого офіційного вигляду.

Розуміння поняття «джерела права» і його різновидів не є незмінним. З розвитком людських уявлень про право та появою різних підходів до його трактування формувалося і змінювалося розуміння його джерел.

Дискусії щодо цього поняття тривають і досі.

Відмінності в тлумаченні джерел права можна пояснити різними підходами до розуміння права. Більшість правознавців по-різному трактують основи та природу права, що впливає на те, як вони визначають і класифікують джерела права. Наприклад, позитивістський підхід зосереджується на офіційних джерелах права, таких як закони та нормативні акти, що передбачає

законодавчу волю або правотворчу діяльність держави, тоді як природно-правовий підхід розглядає право як сукупність моральних принципів, які існують незалежно від держави. Автори, які надають перевагу позитивістському підходу, під джерелами права розуміють спосіб зовнішнього вираження змісту правових норм, за допомогою якого вони набувають загальнообов'язкового значення [2, с.152]. Соціологічні та історичні аспекти можуть підкреслювати вплив суспільних відносин та традицій на формування джерел права. Ці різні перспективи зумовлюють розбіжності в сприйнятті і визначенні того, що слід вважати джерелами права.

Незважаючи на багатоманітність підходів до значення поняття «джерела права», суттєвим є відзначення щодо схилення переважної більшості науковців до того, що термін «джерело права» необхідно застосовувати саме у формально-юридичному значенні, тобто розуміти під ним форму вираження й закріплення правових норм, що засвідчує їх загальнообов'язковість.

Форма права – це спосіб вираження зовні юридичних правил поведінки, засіб об'єктивізації норм права [3].

Усі форми права, в дійсності, є джерелами права, але не кожне джерело права стає офіційною формою права. Щоб джерело права стало обов'язковим і загальновизнаним, воно повинно бути офіційно затверджене правотворчими органами. Форми ж права, будучи офіційними засобами та способами втілення державної волі в закон, завжди передають правову силу і з самого початку формуються як джерела норм права.

Відповідно, форма права є частиною формального джерела права, оскільки вона визначає спосіб закріплення та вираження правових норм. У той час як джерела права визначають походження та чинники формування правових норм, форма права відповідає за їх зовнішнє закріплення та конкретизацію.

Таким чином, джерело права – це більш загальне поняття, що включає в себе форми права як один з аспектів. Форми права виступають офіційними способами вираження змісту правових норм, в той час як джерела права

охоплюють весь спектр чинників, що впливають на їхнє виникнення та розвиток.

Враховуючи вищевикладене, належить відзначити, що джерело (форма) права – це спосіб зовнішнього оформлення правових норм, який засвідчує їхню державну загальнообов’язковість, тобто це способи, форми вираження і закріплення державної волі [4, с.226].

Вперше складний термін «джерело (форма) права» було введено в науковий обіг у середині 80-х років ХХ ст. При цьому в літературі застерігалося проти повного ототожнення цих категорій і вказувалося, що застосування поняття «джерело» розкриває не сутність питання, а є даниною юридичній традиції, що зберігається в галузевих юридичних науках, які використовують цей термін для назви того, що сучасна теорія права виражає поняттям «форма» [1, с. 180].

Те, які саме джерела права використовуються в конкретній правовій системі, як вони взаємодіють і яку юридичну вагу мають, визначається багатьма факторами. Це залежить від особливостей правової системи, історичних традицій, національної специфіки, якості законодавчого процесу, а також рівня правової культури в суспільстві. У більшості правових систем світу джерелами права є нормативні акти, судові рішення, правові звичаї та договори. Судова практика і правові теорії також визнаються як джерела права.

Аналіз теоретико-правових досліджень надав можливість виділити такі основні джерела (форми) права:

- Нормативно-правовий акт;
- Нормативно-правовий договір (нормативний договір);
- Правовий звичай;
- Правовий прецедент.

Узагальнюючи, поняття джерела права є центральним для розуміння формування, вираження та реалізації правових норм, оскільки воно охоплює як зовнішні, так і внутрішні аспекти права. Джерела права визначаються як

основи, з яких виникають правові норми, і включають різні форми. Вони повинні мати легітимний статус, обов'язкову силу та загальну дію, а також бути конкретними і деталізованими для уникнення неоднозначностей. Різноманітність підходів до трактування джерел права свідчить про їхню складність і важливість у правознавстві, а також про необхідність врахування історичних, соціальних та культурних контекстів у їхньому визначенні та класифікації.

1.2. Критерії класифікації джерел (форм) права

Визнання джерел права в конкретній правовій системі, їх взаємозв'язок та юридична сила залежать від багатьох факторів, таких як специфіка правової системи, історичні традиції, національні особливості, якість правотворчості, рівень правової культури суспільства тощо.

Проблематика джерел права є одним з ключових напрямків юридичної науки, що привертає увагу багатьох науковців. Незважаючи на велику кількість досліджень, присвячених різним аспектам джерел права, серед науковців існують розбіжності з певного кола питань. Немає єдиного загальновизнаного підходу до визначення переліку джерел права, їхньої природи та змісту, а також ієрархічної структури. Поняття «джерело права» є багатогранним і може використовуватися в різних контекстах. Воно не обмежується лише офіційними правовими актами, які формально затверджені державою як засоби для вираження та закріплення правових норм. Натомість, джерела права також включають соціальні аспекти, що відображають різноманітність умов соціального життя.

Багатогранність поняття «джерело права» дозволяє використовувати його в різних контекстах. Джерело права не обмежується лише формально встановленими державою офіційними правовими актами, які виконують роль юридичних засобів для вираження та закріплення норм. Це поняття також охоплює соціальні джерела права, що відображають різноманітність умов соціального життя.

Основою поділу джерел права на формальні та соціальні є різні способи їх формування. Формальні джерела права, як правило, включають закони, підзаконні акти, нормативно-правові акти, які створюються уповноваженими органами держави відповідно до встановлених процедур. Вони мають чітко визначену структуру та є обов'язковими для виконання.

Соціальні джерела права, в свою чергу, виникають в результаті соціальних процесів і явищ, які безпосередньо впливають на формування

правових норм. Це можуть бути звичаї, традиції, соціальні цінності, а також економічні, політичні та культурні чинники, які впливають на правову систему. Таким чином, соціальні джерела права відображають динаміку суспільних відносин і їх вплив на розвиток правових норм.

Діяльність суб'єктів правотворчості регулюється певними процедурами та формами, є упорядкованою, цілеспрямованою і професійною. На відміну від цього, соціальні джерела права мають спонтанний характер і підпорядковуються законам соціального розвитку (Н. Вопленко, А. Рожков). Соціальні джерела права складають складну, поліструктурну та багаторівневу систему чинників суспільного життя, які прямо або опосередковано впливають на зміст права та сприяють формуванню його джерел. Основними елементами цієї системи є економіка, політика, соціальна структура, ідеологія, психологія та моральність (Н. Вопленко, А. Рожков).

Якщо розглядати джерело права як те, що породжує право або правові норми (саме в такому значенні зазвичай вживається цей термін), то для суб'єктів, які створюють юридичні норми, і тих, хто їх застосовує, джерела права можуть бути різними. У першому випадку джерелом виступають юридичні мотиви, суспільні відносини з правовою природою, тобто ті, що потребують регулювання правовими нормами, типові форми правомірної поведінки, конкретні фактичні правовідносини, принципи права, закони, міжнародні угоди, а також загальнолюдські цінності та рівень розвитку правової культури і правосвідомості.

Найпоширенішим підходом класифікації джерел права, на думку С.К. Бостана, а також Н.М. Пархоменко є поділ джерел права на загальносоціальні та формально-юридичні.

Загальносоціальні джерела права – об'єднують матеріальні, економічні, соціальні, ідеологічні, політичні, морально-культурні та інші джерела, які породжують або об'єктивно зумовлюють виникнення правових норм [5, с.309].

Джерело права у формальному розумінні ототожнюється з поняттям «форма права», що означає офіційну форму вираження та закріплення норм

права. Це значення джерела права дозволяє багатьом дослідникам розглядати його як спеціальне, юридичне або формальне поняття. Відповідно до цього підходу, термін «джерело права» може бути визнано умовним, оскільки насправді він вказує не на самі джерела, а на форми та способи, якими юридичні норми закріплюються і виражаються.

Формально-юридичні джерела права (джерела права у формально-юридичному розумінні) - це особлива форма виразу відповідного змісту норми права, тобто волі суб'єктів правотворчості. Відповідно норма права як єдина юридична категорія має свій зміст (волю суб'єктів правотворчості) і свою форму (джерела права), тобто складається із двох органічно поєднаних складників: волі суб'єктів правотворчості та форми її вираження. До формально-юридичних джерел права належать нормативно-правові акти, правові звичаї, правові прецеденти, нормативно-правові договори, принципи права, правову доктрину, релігійні норми, які можуть бути класифіковані за різними критеріями [6].

На думку М.М. Вопленка залежно від ставлення держави до правових форм, носіїв правових норм формально-юридичні джерела можна поділити на:

- джерела, встановлені державою (нормативно-правові акти) - держава активна у створенні норми, прямо виявляє свою волю в конструюванні змісту права, де правова норма створюється професійним спеціально уповноваженим державним апаратом;
- джерела, санкціоновані державою, коли держава схвалює створену не нею соціальну норму, надаючи їй юридичного значення (правові звичаї, юридичні (судові) прецеденти), нормативні договори, доктрини та релігійні норми (мусульманське право).

Р. Б. Тополевський за рівнем правового регулювання розділяє формально-юридичні джерела на:

- національні (правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, правова доктрина, релігійний текст, принципи права);

- регіональні (форми первинного і вторинного права; форми прецедентного права; загальні принципи права та ін.);
- міжнародні (міжнародно-правовий акт).

Залежно від належності до певної правової сім'ї розрізняють формально-юридичні джерела права таких правових сімей:

- романо-германської (нормативно-правовий акт, правовий звичай, судова практика, нормативно-правовий договір);
- англосаксонської (судовий прецедент, нормативно-правовий акт, правовий звичай);
- традиційної (правовий звичай, нормативно-правовий акт, судовий прецедент);
- мусульманської (Коран, Суна, іджма, правова доктрина, кіяс);

Джерела права можна класифікувати залежно від способу оформлення та форми зовнішнього вияву на писані та неписані, а також формальні і неформальні. Писані джерела права, які займають визначальне місце в системі романо-германського права, представлені у формі документів, таких як нормативно-правові акти, нормативно-правові договори та правові прецеденти. Вони мають чітко визначену структуру і є офіційними засобами вираження правових норм. Неписані джерела, з іншого боку, не мають документальної форми, але можуть проявлятися через активну поведінку, що містить юридичний зміст і впливає на формування та розвиток формально-юридичних джерел права. До неписаних джерел належать правові звичаї, правова доктрина та загальні принципи права, які відіграють роль у правовій системі, формуючи основи для правового регулювання.

У країнах континентальної Європи прийнято розмежовувати джерела права на прямі та непрямі. До перших відносять нормативно-правові акти та нормативні договори, непрямим джерелом права є судова практика [2; 153].

Схожою класифікацією є поділ джерел права на первинні та вторинні (похідні) залежно від комплексу критеріїв (за юридичною силою, соціальною значимістю, ступенем поширеності серед інших джерел права).

Первинні джерела права містять правові норми, що мають обов'язкову юридичну силу для судів та інших правозастосовних органів [1, с.181]. Первинні джерела охоплюють нормативно-правові акти, нормативні договори та звичаї з перевагою перших над другими, іноді до них також зараховують загальні принципи права.

Вторинні (похідні) джерела права мають значення лише тоді, коли первинні джерела повністю відсутні або коли вони неповні або незрозумілі [6]. Вторинні джерела відіграють допоміжну роль та не є достатньою юридичною базою для ухвалення судових рішень [1, с.181]. Це судові прецеденти, судова практика, правові звичаї та наукові праці відомих вчених-юристів.

Джерела права також можна класифікувати за характером їхнього впливу: обов'язкові або переконливі.

Вважається, що переконливі джерела права, такі як судова практика (не тільки національних судів), а в окремих випадках правова доктрина, не можуть бути достатньою підставою для прийняття рішення, а можуть братись до уваги і застосовуватися разом із джерелами, що містять обов'язкову норму права – нормативно-правовим актом, нормативним договором тощо. Відповідно, останні джерела права називають обов'язковими, вони мають самостійний характер і не мають жорсткої прив'язки до переконливих джерел права [2, с.153-154].

У науковій літературі існує також поширений підхід, що розділяє джерела права на традиційні та нетрадиційні. Правова традиція відображає закономірності розвитку права, які зумовлені національно-історичними особливостями. Традиція права проявляється через спадковість та повторюваність правового менталітету, джерел права, правових інститутів і процесів. У свою чергу, нетрадиційні джерела права складають систему нормативних приписів, які, як правило, виникають у результаті

правозастосовної діяльності, здійснюваної неуповноваженими державними органами або, навіть якщо вони уповноважені, за умови субсидіарного характеру їх застосування для регулювання суспільних відносин. Це відрізняється від нормативно-правових актів, які формуються без прямого втручання держави, але отримують схвалення згодом.

Основними критеріями, які дасть змогу виокремити нетрадиційні джерела права в науковій літературі, називаються: нехарактерність цього джерела права для правової сім'ї; субсидіарний характер застосування нетрадиційних джерел права для врегулювання суспільних відносин; відсутність чітких правотворчих процедур або абсолютна відсутність таких процедур, спрямованих на створення (конституювання) нетрадиційних формально-юридичних джерел права; стихійний, відносно непомітний і спонтанний характер створення (появи) цього джерела права; нетрадиційне джерело права народжується, як правило, у тій сфері суспільних відносин, яка не вимагає державного впливу; як правило, нетрадиційне джерело права не передбачене як формально-юридичне джерело права в конституційних законодавчих актах або в законодавстві країни взагалі [7, с. 28].

У наукових дослідженнях також виділяють доволі критерії для класифікації джерел права. Це може бути зроблено за предметом правового регулювання, за належністю до певної правової сім'ї, а також залежно від способу оформлення та форми зовнішнього вираження. Крім того, джерела права можна класифікувати відповідно до їх ієрархії, а також за рівнем правового регулювання. Ці підходи дозволяють більш детально аналізувати різноманітність джерел права та їх функції в правовій системі.

Відповідно, можна стверджувати, що джерела права є складним і багатогранним поняттям, яке охоплює як формальні, так і соціальні аспекти. Визнання та ієрархія джерел права в конкретній правовій системі залежать від різноманітних факторів, таких як історичні традиції, національні особливості та рівень правової культури. Наукові дослідження в цій сфері виявляють розбіжності у визначенні переліку джерел права, їхньої природи та змісту, що

свідчить про відсутність єдиного підходу. Формальні джерела, які включають нормативно-правові акти та інші офіційні документи, контрастують із соціальними джерелами, що виникають внаслідок соціальних процесів і явищ. Класифікація джерел права може здійснюватися за різними критеріями, включаючи їхній вплив, традиційність, рівень правового регулювання та інші аспекти. Це дозволяє більш детально розглядати їхню роль у правовій системі та вплив на формування правових норм.

1.3. Види джерел (форм) права. Їх характеристика

Нормативно-правовий акт як форма права з'являється на ранніх етапах розвитку державності і в більшості країн поступово, витискуючи правові звичаї і правову доктрину, стає основним нормативним регулятором у суспільстві. З посиленням державної влади, її централізацією, розвитком правової культури діяльність законодавчих органів держави набуває пріоритетного значення, а право одержує нову, авторитетну зовнішню форму виразу – закон [1, с.191].

М.В. Цвік вважає: «З огляду на юридичну форму і зміст, нормативно-правовий акт є найбільш досконалим джерелом права». Його відносять до первинних джерел права практично в усіх сучасних державах, найбільшого поширення він набув у країнах романо-германської правової сім'ї.

На сучасному етапі розвитку національної правової системи України, незважаючи на стрімке зростання ролі міжнародних договорів та визнання практики Європейського Суду з прав людини, зокрема його прецедентного права, домінуючою формою (джерелом) права України виступає нормативно-правовий акт [8, с.156].

Отже, нормативно-правовий акт – це офіційний письмовий документ, прийнятий у встановленому законом порядку і формі уповноваженими на те суб'єктами правотворчості, який закріплює правило поведінки загального характеру, що забезпечується державою [9, с.68].

Є. В. Білозьоров виділяє такі особливості нормативно-правового акту: приймається або санкціонується уповноваженими органами держави (правотворчими органами) або народом (через референдум) і носить офіційний характер; завжди містить нові норми права або змінює (скасовує) чинні, чітко формулює зміст юридичних прав і обов'язків, містить правила поведінки загального характеру; приймається з дотриманням певної процедури; має форму письмового акта-документа і точно визначені реквізити, що дозволяють виділити його з багатьох інших правових актів (найменування

акта, назву видав органу, дату прийняття, номер, підпис відповідної посадової особи тощо); публікується в офіційних спеціальних виданнях з обов'язковою відповідністю автентичності тексту офіційного зразка; є обов'язковим для виконання, забезпечується системою державних гарантій, у тому числі й примусовими засобами; володіє певною юридичною силою в залежності від місця акта в системі нормативно-правових актів і рівня органу що його видав; може бути оперативно виданий і змінений у будь-якій своїй частині, що дозволяє відносно швидко реагувати на соціальні процеси у суспільстві; нормативно-правові акти, як правило, відповідним чином систематизовані, що дозволяє легко віднайти потрібний документ для застосування та реалізації; має внутрішню структуру – розділи, глави, статті, частини статей, які містять норми права; входить в єдину ієрархію нормативно-правових актів, займає в ній своє місце, взаємопов'язаний з іншими нормативно-правовими актами; має певний предмет регулювання у відповідній сфері суспільних відносин; діє протягом певного терміну (що вказується в самому акті, або безстроково до його скасування компетентним органом), розрахований на багаторазове застосування, його дія не вичерпується одноразовим виконанням; охоплює своєю дією конкретну територію (всю країну, її частину, окрему установу тощо).

На думку більшості правознавців, найбільш значущою вважається класифікація нормативно-правових актів за їх юридичною силою.

За юридичною силою нормативно-правові акти можна поділити на: закони – нормативно-правові акти вищої юридичної сили; та підзаконні акти – нормативно-правові акти, засновані на законах, що їм не суперечать;

Закони представляють собою нормативно-правові акти, видані вищим органом державної влади або прийняті народом у процесі референдуму з найбільш важливих питань соціального життя, з дотриманням спеціальної законодавчої процедури й мають вищу юридичну силу [10, с.35]. За своїм значенням закон є правовим актом первинного характеру. У законах міститься

початкове право – правила поведінки, які є відправними засадами всієї правової системи держави [8, с.161].

Закону притаманні ознаки, що виділяють його із системи інших нормативно-правових актів: він приймається тільки органом законодавчої влади або референдумом; порядок його прийняття визначається Конституцією країни; він має найвищу юридичну силу (підзаконні нормативні акти не повинні суперечити закону); регулює найбільш важливі та значущі суспільні відносини; повинен виражати волю та інтереси народу.

Як цілісний, структурно-єдиний документ, закон повинен відповідати певним вимогам: визначеність правового регулювання, що потребує чіткості всіх правових положень і запобігання як занадто загальних, так і надто деталізованих правил; пов'язаність акта загальним змістом; логічна послідовність викладу; відсутність суперечностей у законі; стислість і компактність викладу нормативного матеріалу; точність і визначеність формулювань і термінів, що використовуються в законі; чітке розмежування в законі різних положень, норм; одноманітність і послідовність використання технічних прийомів правотворчості [8, с.163].

О.Ф. Скакун пропонує таку класифікацію законів: за значенням і місцем у системі законодавства: конституції (кодифіковані та некодифіковані), конституційні закони, звичайні закони (спеціальні та загальні; кодифіковані та поточні), забезпечувальні (оперативні) закони; за строком дії розрізняють закони: постійні, тимчасові, надзвичайні; за суб'єктами законотворчості: ухвалені громадянським суспільством, (народом) у результаті референдуму, ухвалені законодавчим органом держави; за межами дії: закони України; за структурною формою: кодифіковані, некодифіковані; за галузевою ознакою: конституційно-правові, цивільно-правові, адміністративно-правові тощо; за сферами суспільного життя вирізняють: закони в галузі регулювання економіки, закони в галузі регулювання політики, закони в галузі регулювання соціальної сфери, закони в галузі регулювання військової сфери та ін.

Конституція – основний Закон держави, якому належить верховенство в системі нормативних актів [4, с.231]. Це нормативно-правовий акт, який гарантує втілення в суспільстві загальнолюдських цінностей, демократії, свободи та справедливості. Конституція є юридичною базою для решти законів. Стаття 8 Конституції України закріплює норму про те, що закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Усе ж що суперечить Конституції, або не відповідає їй, вважається неконституційним [8, с.164].

Конституційні (основні) закони – акти, що становлять основу розвитку правової системи, вносять зміни або доповнення до Конституції чи передбачені текстом Конституції [4, с.231]. Вони приймаються не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України в порядку, передбаченому розділом XIII Конституції України [8, с.164].

Звичайні закони приймаються на основі й на виконання Конституції та визначають основи правового регулювання суспільних відносин у певній сфері. Це значна за кількістю і динамічна група законів, які приймаються простою більшістю голосів. За змістом вони є досить різноманітними. За обсягом регулювання звичайні закони розподіляються на загальні та спеціальні [8, с.164].

Закони загальної дії поширюються на всіх суб'єктів права незалежно від їх статусу. Вони можуть бути кодифікованими та поточними. Натомість закони спеціальної дії адресовані чітко окресленому колу суб'єктів, які мають особливий статус [8, с.164].

Забезпечувальні, або оперативні закони відіграють ключову роль у реалізації окремих законодавчих актів, а також у затвердженні міжнародних угод та інших документів. Їх головна функція полягає в оперативному підтвердженні та підтримці системи норм, що містяться в окремих законодавчих актах та міжнародних угодах, які мають особливе значення та вимагають швидкого затвердження. До цієї категорії можна також віднести

законодавчі акти, що стосуються правових документів, із зазначенням їх переліку та нормативних характеристик.

Забезпечувальні закони не можуть існувати самотійно, поза межами законодавчих актів, які вони вводять в дію, та міжнародних угод, що потребують затвердження/ратифікації. Вони є допоміжним засобом для реалізації та підтвердження інших законодавчих документів.

У правовій системі України закон відіграє головну роль у регулюванні суспільних відносин, проте підзаконні нормативно-правові акти також мають суттєвий вплив. Їх існування обумовлено складністю суспільних відносин, які вимагають не тільки законодавчого регулювання, але й більш детального та конкретного регулювання для оперативного вирішення питань у різних сферах суспільного життя.

Підзаконні нормативно-правові акти виконують функцію вторинного регулювання, яке доповнює законодавчі акти та забезпечує більш ефективне управління суспільними відносинами. Вони дозволяють оперативно реагувати на зміни у суспільстві та забезпечувати більш детальне регулювання окремих питань, що не можуть бути повністю врегульовані законодавчими актами. Крім того, містять норми права, володіють низкою специфічних ознак, видаються лише уповноваженими органами державної влади у визначеній формі з метою конкретизації та на виконання законів [8, с.165].

Підзаконні нормативні акти мають меншу юридичну силу в порівнянні з законами, але все ж їм притаманна необхідна юридична загальнообов'язковість, хоча вона й має меншу ступінь загальності (укази та розпорядження Президента України, постанови та розпорядження уряду України, акти міністерств, відомств та інших органів державного управління, нормативні акти місцевих органів влади та самоврядування) [10, с.35].

Отже, підзаконні нормативні акти є актами, що містять норми права й видані на основі закону з метою конкретизації його норм для виконання законодавчої волі та не суперечать закону [10, с.35].

Їх можна класифікувати за такими критеріями: за суб'єктами прийняття – підзаконні нормативні акти Президента України, уряду, центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів і посадових осіб місцевого самоврядування тощо; за зовнішньою формою акта – укази, постанови, накази, рішення, статути, правила тощо; за сферою дії акта – загальні (нормативні акти Президента, уряду, іноді центральних органів виконавчої влади, які обов'язкові для виконання на всій території держави); відомчі (нормативні акти органів спеціальної компетенції — міністерств, відомств, які поширюються тільки на організації і осіб даного відомства); локальні (нормативні акти органів місцевого самоврядування і місцевої виконавчої влади, сфера дії яких обмежена відповідною територією, і нормативні акти підприємств, установ, організацій, які діють тільки в межах цих організацій); за часом дії – постійні, тимчасові; за характером правотворчої компетенції – прийняті в межах власної правотворчої компетенції (нормативні акти уряду), прийняті в порядку реалізації делегованих правотворчих повноважень (окремі нормативні акти органів місцевого самоврядування); за порядком прийняття – видані особисто (наприклад, керівником відомства або главою місцевої державної адміністрації) і прийняті колегіальне (наприклад, Кабінетом Міністрів на його засіданні, місцевою Радою на її сесії).

Ефективність регулювання суспільних відносин залежить від наявності різноманітних нормативно-правових актів, які відповідають своїм призначенням і можуть встановлювати, змінювати або скасовувати правові норми відповідно до своїх особливостей.

Нормативно-правовий договір.

З часів Стародавнього Риму договір як угода двох або більше сторін стосовно взаємних прав та обов'язків був одним із головних джерел формального закріплення правовідносин між сторонами. Договори за своєю суттю бувають досить різними. Ґрунтуючись на однакових засадах, вони можуть мати суттєві особливості.

На відміну від індивідуального характеру цивільного договору, нормативний договір, маючи спільні для всіх договорів ознаки узгодженості, добровільності тощо, формулює норму, тобто правило поведінки, яке є обов'язковим для виконання не тільки суб'єктами, які уклали цей договір. Ця норма (або норми) розрахована на багатократне застосування неперсоніфікованим колом осіб, а обов'язковість виконання може бути забезпечена як державними, так і недержавними засобами. Крім того, нормативний договір, маючи переважно публічний характер, виконує роль акта правотворчості, в якому можуть бути закріплені не лише норми, а й принципи права [2, с.158].

Такі договори на відміну від індивідуально-правових договорів (наприклад, договору купівлі-продажу, трудового контракту, шлюбний договір) містять загальні правила поведінки і не мають персоніфікованого характеру.

Нормативно-правовий договір є частиною національного законодавства, він заснований на Конституції України й законах України та не може їм суперечити. Стаття 9 Конституції України закріплює, що чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 року умови колективних договорів або угод, що погіршують, порівняно із чинним законодавством, становище працівників, визнаються недійсними [11, с.10].

Відповідно, нормативно-правовий договір (нормативний договір) – акт, що містить нові норми права, які встановлюються за взаємною домовленістю між правотворчими суб'єктами з метою врегулювання будь-якої життєвої ситуації та забезпечуються державою. Тобто, це угода двох і більше сторін, на основі якої виникають нові норми права [10, с.36].

М. В. Цвік характеризує нормативно-правовий договір такими рисами: це правоутворюючий акт, змістом якого є сформульовані сторонами договору взаємні права, обов'язки, порядок їх реалізації, а також відповідальність за невиконання або неналежне виконання добровільно прийнятих на себе зобов'язань; його юридична сила залежить від правового статусу суб'єктів, що його укладають (найтипівішими серед них є держава, міжнародні організації, державні органи, посадові особи); нормативний договір виступає частиною національного законодавства: з одного боку він є похідним від конституції і законів, заснований на них, не може їм суперечити, доповнює і конкретизує чинне законодавство, а з другого - слугує основою для ухвалення інших юридичних актів; він покликаний забезпечити публічний, загальний інтерес, всезагальне благо, тому виконання договірних зобов'язань гарантується державою шляхом застосування різних форм, засобів, методів, у тому числі примусового характеру; нормативний договір укладається і набуває чинності згідно з встановленою процедурою (ратифікація, затвердження, узгодження, колективні переговори, тощо); він розрахований на тривалий строк дії, багаторазове застосування.

Відповідно, роль нормативно-правового договору як джерела права та правового акту полягає у тому, що він: покликаний забезпечити повне та чітке вираження волі, що міститься в ньому; є одним з необхідних умов правового регулювання – доведення волі держави, організацій, громадян до відома всіх, кого вона стосується [12, с.137].

У науковому середовищі не існує єдиного підходу до класифікації нормативних договорів, однак їхня специфіка чітко проявляється в різних галузях юридичної науки.

За сферою дії виокремлюють міжнародні та внутрішньодержавні (конституційні) нормативно-правові договори.

Міжнародний договір – угода двох і більше держав, на основі якої в них виникають нові міжнародні права та міжнародні зобов'язання. Конституція та

закони України визнають міжнародні договори джерелами права в Україні [10, с.36].

Міжнародний договір як форма закріплення міжнародно-правових зобов'язань може мати різні найменування: «конвенція», «пакт», «угода», «протокол» та ін. Порядок укладення, виконання та припинення дії міжнародних договорів України регулюється Конституцією України та Законом України від 29 червня 2004 р. «Про міжнародні договори України». Від імені України міжнародні договори укладає Президент України. Це, зокрема, політичні, мирні договори; договори, що стосуються прав, свобод, обов'язків людини і громадянина; договори про участь України в міждержавних союзах; договори про використання території та природних ресурсів України та ін. Згода України на обов'язковість для неї міжнародного договору підтверджується шляхом його підписання, ратифікації, затвердження, прийняття, приєднання до нього. Чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства (ст. 9 Конституції України, ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України») [1, с.190].

Внутрішньодержавний (конституційний договір) – це угода, яка укладається між вищими органами державної влади, на основі якої уточнюється обсяг їх компетенції. Такий договір існував до прийняття Конституції України 1996 року між Президентом України і Верховною Радою України [10, с.36]. Внутрішньодержавні договори укладаються в сфері трудового, адміністративного, фінансового права та ін.

Деякі правознавці, такі як М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв, Ю. І. Матвєєва та ін. вважають, що найпоширенішим на сьогодні нормативним договором у правовій системі України є колективний договір, який укладається у галузі трудового права між роботодавцем і трудовим колективом з метою регулювання виробничих, трудових та соціально-економічних відносин [2, с.159].

Однак, погоджуючись з думкою О. Д. Гринь, О. І. Донченко, дотримуюсь ствердження, що цивільно-правові договори, трудові договори, колективні договори та інші правові договори не відносяться до нормативних договорів і не є джерелами права, тому що вони укладаються на основі норм національного законодавства та не містять у собі норми права [10, с.36].

Значне практичне значення має поділ нормативних договорів за змістом на договори про компетенцію і договори про взаємодію. Договори про компетенцію відіграють важливу роль у сфері конституційного та адміністративного права, визначаючи компетенцію органів державної влади і розмежовуючи предмети їх ведення [13, с.86]. Договори про взаємодію — це численні угоди про дружбу і співпрацю між державами, договори між суб'єктами федерації, генеральні угоди між профспілками та урядом у рамках соціального партнерства [11, с.11].

Залежно від статусу договірних сторін існують координаційні та субординаційні нормативні договори. При укладенні координаційних договорів встановлюється рівне правове становище договірних сторін (наприклад, між державами або суб'єктами федерації). Субординаційні нормативні договори укладаються між нерівними за статусом суб'єктами, наприклад, між федерацією/конфедерацією та її окремими суб'єктами (наприклад, договори про приєднання до Європейського Союзу нових держав-членів або асоційованих держав) [13, с.86].

Комплекс нормативно-правових договорів створює юридичну базу договірного права. В Україні нормативно-правові договори, зокрема міжнародні угоди визнаються обов'язковими та первинними джерелами права.

Правовий звичай.

Історично правовий звичай є першим джерелом права, яким регулювалися відносини в період становлення державності. Всі стародавні пам'ятки права були зводами правових звичаїв: закони вавілонського царя Хаммурапі, римські закони XII таблиць, індійські закони Ману, Руська правда

Ярослава Мудрого та ін. Сукупність правових звичаїв створювала звичаєве право [14, с.9].

В початковий період формування держав, правові звичаї відігравали провідну роль у системі нормативного регулювання. Однак, зі збільшенням сфери державного управління, ускладненням суспільних відносин та виникненням державної законодавчої діяльності, ці звичаї поступово поступилися місцем законам та іншим джерелам права.

Правовий звичай був поширений за часів виникнення перших держав, коли держава за відсутністю власних норм брала на озброєння вже існуючі в суспільстві звичаї [10, с.34].

У сучасний період найбільшого поширення звичаєве право набуває у країнах традиційної правової сім'ї. Крім того, правові звичаї використовуються як додаткове джерело права у країнах романо-германської та англо-американської правових сімей.

Норми звичаєвого права мають особливу природу, оскільки вони не створюються державними органами, а натомість формуються через багаторічну практику та досвід, який закріплюється у суспільній свідомості та стає звичним. Такі норми застосовувалися в римському праві і позначалися спеціальними термінами [1, с.182]: *mores maiorum* — звичаї предків; *usus* — звичаєва практика; *commentarii pontificum* — звичаї, що склалися в практиці жреців; *commentarii magistratum* — звичаї, що склалися в практиці магистрів тощо.

Генетично правовий звичай походить від звичаїв як специфічного виду соціальних норм, проте не кожний звичай стає правовим, а тільки той, який відповідає інтересам певної групи людей, тієї чи іншої спільності або суспільства в цілому та визнається і санкціонується державою, яка надає йому статусу норми права, тобто перетворюючи його у правовий звичай й беручи під свій захист [9, с.65-66].

Правовим звичай стає тоді, коли він одержує санкцію (офіційне схвалення) держави. Правовими ставали не всі звичаї, а тільки такі, які

відображали тривалу правову практику і відповідали моральним засадам даного суспільства. Санкціонування звичаю відбувається двома основними способами: а) шляхом визнання його судовою, господарською, адміністративною практикою і використання як основи судового рішення; б) шляхом відсилання до нього у нормі закону [1, с.182].

Коли звичай отримує офіційне визнання, він стає обов'язковим для всіх і його виконання забезпечується державними органами, що надає йому загальнообов'язкового характеру.

Враховуючи викладене, можна окреслити поняття правового звичаю.

Правовий звичай – це санкціоноване (визнане) державою правило поведінки, яке встановлюється через неодноразове, постійне його застосування протягом тривалого часу. Тобто, це акт, що містить норми-звичаї, яким державою надана загальнообов'язковість у результаті закріплення в чинному законодавстві [10, с.34].

Л. В. Авраменко виділяє такі ознаки правових звичаїв: формуються самим суспільством; виникають спонтанно, стихійно; це неписані правила поведінки (іноді усна форма звичаю ускладнювала доведення в суді факту його існування, тому з часом певна частина звичаїв набула письмового характеру); можуть застосовуватися на рівні як окремих соціальних груп (локальні), так і нації, народу (загальні); мають безперервний і однаковий характер додержання; їх змістом є визначені правила поведінки; є консервативними за своєю природою (закріплюють результати тривалої суспільної практики і можуть відбивати як загальні моральні, духовні цінності народу, так і деякі передсуди); тісно пов'язані з релігійними і традиційними нормами.

Правові звичаї застосовуються у банківській практиці, господарському обороті, сфері страхування, міжнародній торгівлі. Для країн англо-американського типу права характерними є конституційні звичаї (наприклад, неприсутність монарха на всіх засіданнях парламенту, за винятком його відкриття). Різновидом правового звичаю є звичаї ділового обороту – сформовані і широко вживані в різних сферах управлінської або

підприємницької діяльності правила поведінки, не передбачені законодавством, незалежно від того, чи зафіксовані вони в якому-небудь документі. Крім того, правові звичаї мають місце в системі міжнародного права. Міжнародно-правовий звичай – це сформоване у практиці неписане правило поведінки, за яким суб'єкти міжнародного права визнають юридично обов'язкову силу. У формуванні звичаю виділяються два елементи: об'єктивний – співпадаюча усталена практика суб'єктів міжнародного права і суб'єктивний – визнання суб'єктами міжнародного права за правилом, що склалося на практиці, юридично обов'язкової сили (*opinio juris sive necessitatis*) [13, с.80-81].

Визнається правовий звичай і в правовій системі України. На сьогодні Конституція України не закріплює правовий звичай як джерело права, але незважаючи на це, окремі законодавчі акти містять такі норми. Наприклад, у ст. 7. Цивільного Кодексу України передбачається, що цивільні відносини можуть регулюватися звичаєм, зокрема, звичаєм ділового обороту [9, с.66].

Особливого значення набуває звичай ділового обороту, який активно використовується, наприклад, при регулювання зобов'язальних відносин. Так, встановлені у ст. 526 ЦК України загальні умови виконання зобов'язань передбачають узгодження поведінки суб'єктів виконання з умовами договору, вимогами ЦК та інших актів законодавства, звичаїв ділового обороту, іншими вимогами, що звичайно ставляться. Слід мати на увазі, що звичай ділового обороту, який суперечить договору або актам цивільного законодавства, у цивільних відносинах не застосовується (ч. 2 ст. 7 ЦК). Він має диспозитивний характер і підпорядкований договору та актам цивільного законодавства.

У Кодексі торговельного мореплавства України вживаються терміни «звичаї» (ст. 146), «звичаї торговельного мореплавства» (ст. ст. 6, 293, 295), «звід звичаїв порту» (ст. 78) тощо. Відповідно до ч. 3 ст. 14 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» торговельні та портові звичаї, прийняті в Україні, засвідчує Торгово-промислова палата України.

В Сімейному кодексі України, наприклад, встановлено, що при вирішенні сімейного спору суд за заявою заінтересованої сторони може врахувати місцевий звичай, а також звичай національної меншини, до якої належать сторони або одна з них, якщо вони не суперечать вимогам Сімейного кодексу, інших законів та моральним засадам суспільства [1, с.184].

Публічне право також підпадає під вплив звичаїв, зокрема в галузі конституційного, адміністративного та фінансового права. У сфері конституційного права звичаї формуються під час парламентської діяльності, виборчих процесів та роботи органів місцевого самоврядування. Крім того, звичаї та звичаєве право можуть відігравати суттєву роль у формуванні національної правової системи. Національні, релігійні та інші особливості, притаманні певному етнічному утворенню, суттєво впливають на формування звичаїв, традицій та норм поведінки, які стають частиною суспільної свідомості та регулюють поведінку індивідів. Таким чином, звичаї стають невід'ємною частиною правової системи країни та відіграють важливу роль у регулюванні суспільних відносин.

Правовий прецедент.

Правовий прецедент визнавався формою права ще в Стародавньому Римі. Починаючи з XIII ст., прецедентне право поширюється в Англії та Уельсі, де воно утворюється королівськими судами і передбачає визнання за судом права офіційного формулювання (визнання існування) правових норм, що склалися у правових звичаях і традиціях країни [1, с.184].

Правовий прецедент застосовується тоді, коли мають місце прогалини у правовому регулюванні чи є потреба в юридичній кваліфікації конкретних обставин, тобто офіційного формулювання правових норм [9, с.66]. Правовому прецеденту властиві такі ознаки [13, с.81]: юридичний прецедент є волевиявленням правозастосовчого органу; має письмову форму виразу; виникає за наявності прогалин у нормативно-правовому регулюванні; застосовується при розгляді аналогічних справ і поширює свою дію тільки на них; має обов'язковий характер, що забезпечується державою.

Отже, правовий прецедент – акт, що містить норми права, створені в результаті рішення конкретної юридичної справи судовим або адміністративним органом, яким надається загальнообов'язкове значення при вирішенні подібних справ у майбутньому. Тобто, це рішення по конкретній юридичній справі, яке набуває загальнообов'язковий характер для всіх подібних справ у майбутньому [10, с.35].

Правові прецеденти можна поділити на судові прецеденти та адміністративні прецеденти.

Судовий прецедент (від лат. *praecedens* /*praecedentis*/ — що передує; англ. *precedent*) — це принцип, на основі якого ухвалене рішення у конкретній справі, що є обов'язковим для суду тієї самої або нижчої інстанції при вирішенні в майбутньому всіх аналогічних справ або виступає зразком тлумачення закону [1, с.185]. Судовий прецедент визнається основним джерелом права в країнах так званої англосаксонської правової системи (Велика Британія, США, Канада, Австралія, Індія, Нова Зеландія та ін.). В цих країнах судді у законодавчому порядку наділені правотворчою функцією.

Прецедент має обов'язковий характер для всіх судів нижчої інстанції, а вищі суди зв'язані своїми попередніми рішеннями. При розгляді справи суддя повинен обов'язково врахувати обставини справи, у зв'язку з яким прийняте попереднє рішення. Дотримання такого рішення має на меті досягнення високого рівня одноманітності судової практики.

У названих країнах прецедент тісно взаємодіє з законодавством, усуваючи його прогалини і визначаючи практику застосування. Як правило, правовий прецедент містить норму - правило поведінки, яка регулює суспільні відносини, що нерегульовані нормативно-правовими актами [9, с.67].

Адміністративний прецедент – рішення органу виконавчої влади у конкретній справі, обґрунтування якої стає правилом, яке застосовується при вирішенні аналогічних справ. Сфера застосування адміністративних прецедентів є вужчою, ніж у судових прецедентів [13, с.82].

В Україні правовий прецедент офіційно не визнається джерелом права. Тому лише судові прецеденти зарубіжних країн, що визнають прецедентне право, можуть розглядатися в Україні як норми права. Значення таких правових прецедентів на тлумачення норм правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні є безспірним. Воно зростає у зв'язку з поширенням на Україну юрисдикції Міжнародного суду ООН, Міжнародного комерційного арбітражного суду при Міжнародній торговій палаті, Міжнародного центру з врегулювання інвестиційних спорів, Європейського суду з прав людини, Міжнародного центру по вирішенню інвестиційних спорів (ICSID), а також з огляду на прийняття Україною *acquis communautaire*, одним з джерел якої є рішення Європейського суду.

Важливу роль у цьому контексті відіграють рішення Конституційного Суду України, а також постанови пленумів Верховного Суду України і Вищих спеціалізованих судів. Ці акти систематизують судову практику та надають роз'яснення щодо застосування чинного законодавства, яке регулює різні сфери публічної діяльності.

Правовий прецедент є важливим складником системи джерел права країни та виконує функцію конкретного правового положення, яке було сформульоване уповноваженим державним органом, таким як суд, орган виконавчої влади або квазісудовий орган адміністративної юстиції. Під час вирішення правових питань, коли законодавча регламентація відсутня або невизначена, правовий прецедент слугує орієнтиром для вирішення подібних справ у майбутньому. Іншими словами, правовий прецедент встановлює певний правовий стандарт, який застосовується до подібних випадків, забезпечуючи стабільність та передбачуваність у правовій системі країни.

Висновки до Розділу 1

Поняття джерела (форми) права є ключовим для розуміння механізмів формування, вираження та реалізації правових норм. Джерело права - це більш загальне поняття, що включає в себе форми права як один з аспектів. Форми права виступають офіційними способами вираження змісту правових норм, в той час як джерела права охоплюють весь спектр чинників, що впливають на їхнє виникнення та розвиток.

Джерела (форми) права містять у собі як формальну, так і змістовну сторону. Формальна сторона визначає спосіб, у якому норма права отримує обов'язкову силу, тоді як змістова сторона стосується конкретних правових норм, закріплених у джерелі.

Джерела права можуть розглядуватися у такому значенні як матеріальні, ідеологічні та формальні. Матеріальні джерела права стосуються суспільних відносин, які розвиваються і обумовлюють виникнення, розвиток та зміст права. Ідеологічні джерела права стосуються вираженої в офіційній формі сукупності юридичних ідей, поглядів, теорій, під впливом яких утворюється і функціонує право. Формальні джерела права стосуються офіційних форм зовнішнього вираження і закріплення правових норм, що діють в певній державі.

Відмінності в тлумаченні джерел права можна пояснити різними підходами до розуміння права. Більшість правознавців по-різному трактують основи та природу права, що впливає на те, як вони визначають і класифікують джерела права. Наприклад, позитивістський підхід зосереджується на офіційних джерелах права, таких як закони та нормативні акти, що передбачає законодавчу волю або правотворчу діяльність держави, тоді як природно-правовий підхід розглядає право як сукупність моральних принципів, які існують незалежно від держави.

Незважаючи на багатоманітність підходів до значення поняття «джерела права», переважна більшість науковців схиляється до того, що термін

«джерело права» необхідно застосовувати саме у формально-юридичному значенні, тобто розуміти під ним форму вираження й закріплення правових норм, що засвідчує їх загальнообов'язковість.

Основними джерелами (формами) права є нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, правовий звичай і правовий прецедент. Ці джерела права відіграють важливу роль у формуванні та реалізації правових норм, забезпечуючи стабільність і передбачуваність у правовій системі.

У той же час, джерела права не є статичними і можуть змінюватися під впливом різних історичних, соціальних, політичних та ін. чинників.

Науковці відзначають відсутність єдиного підходу до визначення джерел права, їхньої природи та ієрархії, що свідчить про актуальність цієї теми в юридичній науці. Проблематика джерел права є одним з ключових напрямків досліджень, оскільки вона охоплює як теоретичні, так і практичні аспекти правотворення. Різноманітність підходів до класифікації джерел права, зокрема поділ на загальносоціальні та формально-юридичні джерела, надає можливість глибше зрозуміти структуру правової системи та механізми впливу різних форм на правозастосування.

Загальносоціальні джерела права, такі як економічні, соціальні та моральні аспекти, формують основу для виникнення правових норм, тоді як формально-юридичні джерела, такі як нормативно-правові акти, правові звичаї, прецеденти та інші, виступають як конкретні вирази волі суб'єктів правотворчості. Це свідчить про те, що норма права, як єдина юридична категорія, складається з двох органічно поєднаних складників: змісту, що відображає волю правотворців, і форми, яка забезпечує її реалізацію у суспільстві.

Отже, джерела права є ключовою складовою правової системи будь-якої держави, забезпечуючи правовий фундамент для регулювання суспільних відносин. Джерела права визначаються як офіційні форми вираження правових норм, через які державна воля набуває загальнообов'язкової сили.

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ОЦІНКА НЕТРАДИЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛА ПРАВА

2.1. Визначення та характеристика нетрадиційних джерел права

Нетрадиційні джерела права займають все більш значуще місце в правовій системі сучасних держав. В умовах глобалізації, розвитку новітніх технологій та зміни суспільних відносин класичні джерела права часто не можуть своєчасно реагувати на виклики, які постають перед суспільством. У зв'язку з цим виникає необхідність у використанні альтернативних механізмів регулювання, які доповнюють або навіть заміщають традиційні форми нормотворчості. Суттєва зміна в правовій системі вимагає гнучкого підходу до розуміння джерел права, оскільки традиційні формалізовані норми можуть не завжди адекватно відобразити реалії життя. Нетрадиційні джерела права, які не завжди мають чітку правову природу, часто стають основою для розвитку нових правових норм та практик. Вони здатні впливати на формування норм і принципів, які відповідають сучасним потребам суспільства [15, с.71].

Під нетрадиційними джерелами права слід розуміти такі форми закріплення або вираження правових норм, які не мають класичного закріплення в законодавчій системі, але відіграють важливу роль у регулюванні суспільних відносин.

В сучасних умовах необхідність поглибленого дослідження системних зв'язків між джерелами права, як традиційними, так і нетрадиційними обумовлена, принаймні тим, що: [16, с.4]

- Україна визнала ратифіковані Парламентом міжнародні договори частиною національного законодавства, і за рахунок них зростає роль нормативно-правових договорів серед інших юридичних джерел права;
- в Україні поширилася дія прецедентів Європейського суду з прав людини, а певні рішення Конституційного Суду України стали визнаватися прецедентами тлумачення;

– зберегли, а подекуди поновили своє значення правові звичаї (звичаї ділового обороту, торгівельні звичаї, міжнародні звичаї тощо) і узвичаєння (адміністративні, торгівельні).

Одним із найбільш значущих аспектів нетрадиційних джерел права є їхня роль у процесах правотворення. Так, звичаї, які формуються в конкретних соціальних або культурних контекстах, можуть стати основою для створення нових законодавчих актів. Це особливо помітно в сферах, де традиційні правові норми не охоплюють всі аспекти соціальних відносин. Наприклад, у сімейному праві звичаї можуть визначати, які традиції і обов'язки існують у конкретній культурі, і, отже, вони можуть впливати на рішення судів в справах, що стосуються сімейних відносин [17, с.81].

Звичаєве право, як форма нетрадиційного джерела, виконує кілька важливих функцій у суспільстві. По-перше, воно сприяє стабільності соціальних відносин, оскільки звичаї часто є відображенням усталених практик і норм, що сформувалися за тривалий період. По-друге, звичаєве право забезпечує соціальну справедливість, оскільки воно базується на розумінні справедливих відносин у конкретних спільнотах. Тому звичаї можуть відігравати вирішальну роль у регулюванні соціальних відносин, де формальні правові норми можуть бути неадекватними або недостатніми [18].

Значущість нетрадиційних джерел права також зростає в умовах інтеграційних процесів. У глобалізованому світі міжнародні норми, укладені в договорах і угодах, можуть впливати на національне законодавство, навіть якщо вони не мають прямого юридичного статусу. Наприклад, конвенції ООН з прав людини та інші міжнародні договори встановлюють стандарти, які країни зобов'язані дотримуватися. Це веде до поступового зближення національних правових систем з міжнародними стандартами, що підкреслює важливість нетрадиційних джерел права [19, с.18].

Нетрадиційні джерела права також стають важливими у випадках, коли існують прогалини в законодавстві. Судова практика часто спирається на соціальні норми, моральні принципи або традиції, щоб ухвалити рішення в

справах, де закон не надає чітких вказівок. Це підтверджує здатність правової системи адаптуватися до нових викликів і потреб суспільства, що є важливим аспектом розвитку права [20, с.14].

З метою забезпечення соціальної справедливості, правова система повинна враховувати нетрадиційні джерела права. Це не лише сприяє кращому розумінню правових норм, але й дозволяє формувати правову культуру, яка більшою мірою відображає реалії життя. У процесі правозастосування суди та інші правозастосовні органи можуть звертатися до звичаїв і соціальних норм, щоб забезпечити справедливі рішення, враховуючи конкретний контекст і потреби учасників правовідносин [21, с.36].

Взагалі, нетрадиційні джерела права можуть слугувати важливими інструментами для розвитку правової системи, адаптації її до змін у суспільстві та покращення механізмів забезпечення прав людини. Вони підкреслюють динамічність права, його здатність еволюціонувати разом із суспільством, і допомагають зберігати баланс між традицією та інноваціями в правовій сфері. Це, в свою чергу, сприяє більш ефективному вирішенню соціальних конфліктів та забезпеченню стабільності в суспільстві [22, с.43].

Нетрадиційні джерела права становлять систему нормативних приписів, що створюються, як правило, у процесі правозастосовної діяльності не уповноваженими на те державними органами або хоча й уповноваженими, але за безумовного субсидіарного характеру застосування таких приписів для врегулювання суспільних відносин порівняно з нормативно-правовими актами, які виникають без прямого державного втручання, але за наступним державним схваленням [23, с.160].

На відміну від традиційних, нетрадиційні джерела права не завжди мають формалізований статус у правовій системі. До них відносяться соціальні норми, моральні принципи, практики, міжнародні договори та звичаї. Ці джерела часто виникають з практичної діяльності людей та суспільних взаємин, і хоча вони не мають чіткої юридичної сили, можуть суттєво впливати на правотворчість і правозастосування. Наприклад, соціальні норми, які

складаються в певній культурі, можуть слугувати основою для формування нових законів, якщо вони відображають потреби та цінності суспільства [17, с.109].

Основними критеріями, які даватимуть змогу виокремити нетрадиційні джерела права в науковій літературі, є: [7, с.28]

- нехарактерність цього джерела права для правової сім'ї;
- субсидіарний характер застосування нетрадиційних джерел права для врегулювання суспільних відносин;
- відсутність чітких правотворчих процедур або абсолютна відсутність таких процедур, спрямованих на створення (конституювання) нетрадиційних формально-юридичних джерел права;
- стихійний, відносно непомітний і спонтанний характер створення (появи) цього джерела права;
- нетрадиційне джерело права народжується, як правило, у тій сфері суспільних відносин, яка не вимагає державного впливу;
- як правило, нетрадиційне джерело права не передбачене як формально-юридичне джерело права в конституційних законодавчих актах або в законодавстві країни взагалі.

Серед ключових відмінностей між традиційними та нетрадиційними джерелами права можна виділити їхню природу та спосіб формування. Традиційні джерела є результатом формальної правотворчості, тоді як нетрадиційні джерела формуються через соціальні практики та міжособистісні стосунки. Це означає, що традиційні джерела мають чітке юридичне підґрунтя, тоді як нетрадиційні можуть мати більш гнучкий та варіативний характер, що дозволяє їм адаптуватися до змін у соціальному середовищі [24, с.11].

Р. Б. Тополевським, наприклад, запропоновано поряд із традиційними юридичними джерелами права (нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, правовий звичай, правовий прецедент) включити до неї й нетрадиційні – принципи права, корпоративні акти, релігійно-правові тексти,

акти «м'якого права» (рекомендаційні акти міжнародних організацій) [16, с.6], що може бути перспективним у світлі значних трансформацій суспільних відносин, пов'язаних із глобалізаційними тенденціями, прискоренням розвитку соціально-економічних процесів, специфікою системи джерел права різних правових систем, які внаслідок правової конвергенції починають відігравати більш впливову роль за їх межами [25, с.177].

Важливість нетрадиційних джерел права в сучасному правовому дискурсі не можна переоцінити. Вони здатні не лише доповнювати, але й трансформувати традиційні правові норми. У країнах з багатонаціональним населенням звичаї та традиції окремих етнічних груп часто стають важливими елементами правової системи. Це відкриває можливість для впровадження принципів багатокультурності, що відображає різноманіття цінностей та практик, які існують у суспільстві [18, с.27]. Такі підходи можуть призводити до виникнення нових правових норм, що є результатом синергії між традиційним правом і звичаєвим правом, яке базується на історичних та культурних контекстах конкретних соціумів.

Крім того, нетрадиційні джерела права можуть виконувати роль містків між старими правовими нормами та новими соціальними реаліями. Наприклад, у випадках, коли традиційні закони не можуть дати чіткої відповіді на правові питання, суди та правозастосовні органи часто звертаються до звичаїв, моральних принципів або інших соціальних норм для інтерпретації справ [15, с.79]. Це може сприяти адаптації правової системи до нових викликів, таких як зміни в соціальній структурі, технологічний прогрес або глобалізація.

В умовах стрімких змін, що відбуваються в суспільстві, нетрадиційні джерела права можуть слугувати своєрідними «вікнами» для впровадження нових ідей і концепцій. Це особливо важливо в тих сферах, де традиційне законодавство не встигає за розвитком подій. Наприклад, у сфері цифрових технологій і соціальних мереж нові практики користування цими технологіями можуть вимагати від правової системи адаптації або навіть перегляду існуючих

норм [26, с.117]. Це підкреслює необхідність постійного оновлення правової бази з урахуванням змін у соціальних звичках і технологічних трендах.

Дослідження ролі нетрадиційних джерел у правовій системі також демонструє їх здатність заповнювати прогалини в традиційному праві. Суди можуть використовувати соціальні норми або етичні принципи для вирішення справ, які не мають чітких законодавчих вказівок. Це дозволяє правозастосовним органам діяти більш гнучко та ефективно, зважаючи на специфічні обставини кожної справи [22, с.51]. Наприклад, у сімейному праві звичаї можуть бути використані для вирішення суперечок, пов'язаних із вихованням дітей, спадщиною або розподілом майна.

Крім того, нетрадиційні джерела права здатні сприяти формуванню правової культури, що більше відповідає реаліям життя. Це може включати врахування звичаїв, традицій та соціальних норм, які існують у певних громадах, що може підвищити легітимність правової системи в очах населення [20, с.21]. Коли люди бачать, що їхні звичаї і традиції враховуються у правовій системі, це може зміцнити довіру до інститутів права і забезпечити більш ефективне виконання законодавства.

В умовах глобалізації міжнародні норми також все частіше вважаються нетрадиційними джерелами права. Міжнародні угоди і конвенції можуть впливати на національне законодавство, навіть якщо вони не мають прямого формального статусу [19, с.7]. Це підкреслює важливість інтеграції міжнародних норм у національні правові системи, що може призвести до змін у законодавстві та правозастосуванні на рівні держави. Таке поєднання дозволяє країнам адаптувати свої правові системи до міжнародних стандартів, що, в свою чергу, сприяє розвитку прав людини і соціальної справедливості.

Можна стверджувати, що нетрадиційні джерела права відіграють важливу роль у сучасному правовому просторі, забезпечуючи гнучкість і динамічність правової системи. Вони дозволяють адаптувати право до змін у соціумі, враховують культурну специфіку та підтримують соціальну справедливість, тим самим формуючи більш інклюзивну та ефективну правову

систему [21, с.37]. Це підкреслює важливість дослідження та інтеграції нетрадиційних джерел у правовій практиці, що, в свою чергу, може сприяти розвитку більш справедливого і стабільного суспільства.

Наведемо приклади нетрадиційних джерел права, зокрема:

1) соціальні норми формуються в суспільстві на основі традицій, культурних цінностей і поведінки людей. Вони можуть регулювати різні аспекти життя, такі як сімейні відносини, трудові практики тощо. Наприклад, в багатьох культурах існують неписані правила, що стосуються поваги до старших, які, хоча й не закріплені законодавчо, впливають на поведінку людей і можуть бути використані в судових розглядах для підтвердження обов'язків [27, с.21];

2) моральні норми та етичні цінності, які існують у суспільстві, часто слугують основою для формування правових норм. Наприклад, принципи справедливості та гуманності можуть впливати на законодавство про права людини. Хоча моральні норми не мають юридичної сили, вони можуть бути використані для інтерпретації правових норм та визначення їхньої мети [28, с.28];

3) практики, які сформувалися в результаті тривалої діяльності суспільства, можуть бути визнані нетрадиційними джерелами права. Це можуть бути різноманітні звичаї та традиції, які не закріплені в законодавстві, але мають значення для правозастосування. Наприклад, у деяких регіонах України існують місцеві звичаї, які регулюють землеволодіння та користування природними ресурсами [29, с.75];

4) міжнародні договори та угоди, які не завжди імплементуються в національне законодавство, також можна розглядати як нетрадиційні джерела права. Ці договори можуть стати основою для формування національних законодавчих актів і вплинути на правову політику держави. Наприклад, міжнародні угоди з прав людини, підписані країнами, можуть служити основою для змін у внутрішньому праві, навіть якщо їх положення не були безпосередньо закріплені у національних законах [30, с.69];

5) звичаї, що виникають внаслідок тривалої практики і визнаються суспільством, можуть мати вирішальне значення в деяких правових системах. У ряді країн звичаї можуть бути визнані як джерело права в сфері, де формальні закони не можуть охопити всі аспекти соціальних відносин. Це особливо актуально для регулювання земельних відносин та традиційного способу життя певних етнічних груп [19, с.40].

Отже, різниця між традиційними та нетрадиційними джерелами права полягає не лише в їхньому статусі, а й у способах формування та функціонування. Традиційні джерела є результатом формального процесу правотворчості, тоді як нетрадиційні джерела виникають з соціальних практик та міжособистісних стосунків. Це надає нетрадиційним джерелам гнучкість та можливість адаптуватися до потреб суспільства. Важливо усвідомлювати значення нетрадиційних джерел у сучасній правовій системі, оскільки вони сприяють заповненню прогалів у традиційному праві та відображають соціальні цінності, що є важливими для забезпечення справедливості та правопорядку [22, с.49].

Нетрадиційні джерела права, зокрема звичаї, прецеденти, міжнародні договори та інші соціальні норми, стають все більш значущими в правовій системі України. Їхня роль полягає у доповненні та розвитку традиційних джерел права, таких як закони, нормативно-правові акти та конституційні норми. З одного боку, ці джерела відображають реальні суспільні потреби та цінності, що сприяє більш гнучкому та адаптивному правотворенню. З іншого боку, їх використання може спрощувати правові процедури, роблячи їх більш доступними для громадян [31, с.16].

Особливо важливою є інтеграція нетрадиційних джерел у національне законодавство в умовах глобалізації. Вплив міжнародних норм і стандартів на національне законодавство змушує законодавців враховувати не лише внутрішні, а й зовнішні фактори, що впливають на правову систему. Наприклад, імплементація міжнародних договорів, які містять норми права, що не мають прямих аналогів у національному праві, потребує адаптації

чинних законодавчих актів або створення нових. Це, у свою чергу, стимулює правотворчість та веде до розвитку правової системи в цілому [32, с.71].

Правова природа нетрадиційних джерел права характеризується їх функціями та механізмами впливу на правову практику. По-перше, вони виконують функцію заповнення прогалін у законодавстві, що є особливо важливим у тих сферах, де традиційні джерела права не можуть забезпечити належного регулювання [22, с.50]. По-друге, ці джерела сприяють адаптації правової системи до змінюваних соціально-економічних умов та міжнародних стандартів.

Наприклад, соціальні норми та звичаї можуть значно вплинути на правозастосування, оскільки суди часто звертаються до них для вирішення спірних питань, особливо в умовах невизначеності. Прецеденти, які виникають у результаті судової практики, також відіграють важливу роль у формуванні правової системи, оскільки вони створюють певні орієнтири для подальших рішень. Крім того, механізми впливу нетрадиційних джерел права на правову практику можуть проявлятися у формі рекомендаційних актів, які не мають обов'язкової сили, але здатні впливати на суддів і адвокатів у процесі прийняття рішень [26, с.119].

У сучасному світі, що постійно змінюється, використання нетрадиційних джерел права стикається з низкою викликів. Глобалізація і технологічний прогрес вносять зміни в правові системи різних країн, і Україні необхідно адаптуватися до цих змін [33, с.283]. Одним із ключових викликів є потреба в балансуванні між традиційними та нетрадиційними джерелами права, оскільки занадто велике покладання на останні може призвести до правової невизначеності. Крім того, існує ризик, що надмірна інтерпретація соціальних норм або звичаїв може порушити принципи верховенства права та призвести до нестабільності у правовій системі, що вимагає від правознавців і законодавців пошуку шляхів для чіткої регламентації використання нетрадиційних джерел права, щоб уникнути зловживань і забезпечити правову визначеність [18, с.31].

Водночас, перспективи використання нетрадиційних джерел права виглядають багатообіцяючими. Зважаючи на глобальні тенденції до більшого визнання прав людини та принципів справедливості, роль таких джерел, як соціальні норми та звичаї, може зростати. Це дозволить забезпечити більшу відповідність правової системи суспільним потребам і цінностям, а також адаптуватися до нових умов і викликів, що постають перед українським суспільством [26, с.121].

Узагальнюючи, можна стверджувати, що нетрадиційні джерела права відіграють важливу роль у формуванні правового поля сучасних суспільств. Вони не тільки забезпечують гнучкість і адаптивність правової системи, але й сприяють відображенню соціальних норм і цінностей, що робить право більш чутливим до потреб суспільства. Однак для ефективного функціонування нетрадиційних джерел права необхідно враховувати їхній контекст і специфіку, що дозволить максимально використати їх потенціал у правотворчій діяльності.

2.2. Різновиди нетрадиційних джерел права за характерними ознаками і властивостями

Нетрадиційні джерела права в сучасній правовій системі відіграють все більш важливу роль, оскільки їхнє значення зростає в умовах глобалізації та інтеграційних процесів. На відміну від традиційних джерел права, які мають чітко визначену юридичну силу та формалізовані механізми прийняття, нетрадиційні джерела характеризуються більшою гнучкістю та варіативністю. До них належать звичаї, моральні принципи, соціальні норми, а також міжнародні договори, які не завжди мають формальне закріплення в національному законодавстві. Це підкреслює важливість їхнього дослідження для розуміння динаміки правової системи та її здатності адаптуватися до соціальних змін.

Різноманітність нетрадиційних джерел права зумовлює їх класифікацію за характерними ознаками і властивостями. Наприклад, деякі з них можуть мати історичне походження, тоді як інші формуються в результаті соціальних трансформацій.

Крім того, нетрадиційні джерела можуть мати різні функції в правовій системі: від регулювання соціальних відносин до заповнення прогалін у традиційному праві. Ця різноманітність вимагає систематизації та аналізу, щоб зрозуміти, як нетрадиційні джерела взаємодіють з традиційними нормами та впливають на правозастосування в різних контекстах.

Соціальні норми являють собою правила або стандарти поведінки, які сформувалися в суспільстві в результаті його історичного розвитку, культурних традицій та соціальних взаємодій. Вони є неформальними, але мають значний вплив на поведінку людей і є основою для формування правосвідомості. Соціальні норми визначають, що вважається прийнятним, а що — неприйнятним у певному соціальному контексті, формуючи уявлення про добropорядність та моральність. Хоча соціальні норми не мають офіційного

статусу, їх дотримання часто підкріплюється соціальними санкціями, такими як схвалення або засудження з боку суспільства [15, с.69].

Соціальні норми можна поділити на різні категорії залежно від їхнього змісту та впливу. Наприклад, вони можуть бути поведінковими (норми, що стосуються особистої поведінки), культурними (норми, що відображають культурні цінності) та інституційними (норми, що виникають в рамках соціальних інститутів, таких як сім'я, школа, церква). Важливою особливістю соціальних норм є те, що вони є динамічними і можуть змінюватися залежно від соціальних умов, потреб та цінностей суспільства [21, с.36].

Соціальні норми відіграють ключову роль у формуванні правосвідомості, оскільки вони допомагають людям усвідомлювати межі допустимого і неприпустимого в своїй поведінці. Вони забезпечують основу для розуміння права та його значення в житті суспільства. Соціальні норми взаємодіють з правовими нормами, підкріплюючи або заперечуючи їх. Наприклад, у суспільствах, де панують високі моральні стандарти, правова культура, як правило, є більш розвинутою, оскільки люди більше дотримуються законів і правових норм, виходячи з власних переконань про те, що є справедливим [24, с.12].

Вплив соціальних норм на правосвідомість може бути як позитивним, так і негативним. У випадку позитивного впливу соціальні норми сприяють формуванню правосвідомості, заснованої на принципах справедливості та рівності. Це може призводити до активізації громадянської позиції та зростання довіри до державних інститутів. Негативний вплив соціальних норм, навпаки, може призвести до формування правосвідомості, яка ігнорує або спотворює правові норми, що, у свою чергу, може призвести до правопорушень і зниження правопорядку [27, с.25].

Соціальні норми можуть бути знайдені в багатьох сферах життя, включаючи сімейні стосунки, трудові відносини, культурні практики тощо. Наприклад, у сфері сімейних відносин існують норми, які визначають роль чоловіка і жінки в родині, що може варіюватися в залежності від культурних і

соціальних умов. У традиційних суспільствах може домінувати норма патріархату, тоді як у сучасних суспільствах з'являються нові моделі сімейних відносин, що підкреслюють рівність статей [34, с.61].

У трудових відносинах соціальні норми регулюють, наприклад, такі аспекти, як етика праці, відповідальність перед колегами та роботодавцями, а також норми взаємодії між працівниками. Вони можуть включати правила дрес-коду, вчасного виконання завдань і дотримання професійної етики. У багатьох компаніях дотримання соціальних норм є критично важливим для підтримання корпоративної культури та продуктивності праці [35, с.62]. Ще одним прикладом соціальних норм є культурні звичаї, що регулюють поведінку в громадських місцях. Наприклад, норми ввічливості, як-от привітання, дотримання дистанції в черзі, або етикет під час спілкування, суттєво впливають на взаємодію між людьми. Порушення таких норм може призвести до соціального осудження і навіть до конфліктів [36, с.184].

Соціальні норми також визначають ставлення суспільства до питань, пов'язаних з правами людини, насильством, гендерною рівністю тощо. Наприклад, у суспільствах, де домінують патріархальні норми, можуть спостерігатися упередження щодо жінок, що вплине на їхні права та можливості. Водночас, суспільства, що сприяють гендерній рівності, розвивають позитивні соціальні норми, які підтримують рівноправність та захист прав жінок [18, с.25].

Таким чином, соціальні норми є важливим елементом соціальної структури, який регулює поведінку індивідів і має значний вплив на формування правосвідомості та правової культури в суспільстві. Їхня динамічність і взаємозв'язок із правовими нормами визначають розвиток соціальних відносин та правової системи в цілому. Змінюючись, соціальні норми впливають на адаптацію правових норм до нових соціальних умов, створюючи сприятливе середовище для правотворчості та правозастосування [37, с.46].

Отже, соціальні норми є важливим компонентом правової системи, оскільки вони впливають на формування та зміну правосвідомості та правової культури в суспільстві. Вони не лише регулюють поведінку людей, а й формують суспільні цінності, що, в свою чергу, впливає на правотворчість і правозастосування. Розуміння соціальних норм і їх впливу на правову систему є необхідним для ефективного вирішення правових та соціальних проблем у сучасному суспільстві.

Моральні принципи та юридичні норми становлять дві основи, що регулюють поведінку індивідів у суспільстві, але вони відрізняються за своєю природою, функціями та механізмами реалізації. Моральні принципи можна визначити як внутрішні етичні уявлення, що формуються в культурному та соціальному контексті. Вони не мають юридичної сили, проте визначають, що вважається правильним або неправильним у суспільстві. Юридичні норми, навпаки, є формально закріпленими правилами, що приймаються державою і підлягають обов'язковому виконанню. У разі порушення юридичних норм передбачені санкції, тоді як моральні принципи часто підтримуються соціальними санкціями, такими як осуд або відторгнення [15, с.87].

Основною різницею між цими двома системами є те, що моральні норми часто є суб'єктивними та змінними, залежно від культурних, релігійних чи соціальних факторів, тоді як юридичні норми є об'єктивними і формалізованими у законах. Мораль може бути розуміється як внутрішній кодекс, в той час як право виконує роль зовнішнього регулятора, зобов'язуючи людей дотримуватися певних стандартів поведінки під загрозою юридичних санкцій [21, с.38]. Проте варто зазначити, що моральні принципи можуть впливати на формування юридичних норм. Наприклад, у багатьох правових системах моральні цінності закріплюються в законах, і правотворчість часто враховує суспільні уявлення про добропорядність і справедливість.

Моральні норми справляють значний вплив на правотворчість та правозастосування. Вони слугують важливим джерелом натхнення для законодавців, які прагнуть створити справедливе і ефективне законодавство. В

умовах демократичного суспільства суспільна мораль і етика формують правову політику, допомагаючи законодавцям зрозуміти, які цінності та принципи повинні бути враховані при розробці нових законів.

Таким чином, моральні норми можуть впливати на формування законодавства у напрямку захисту прав людини, забезпечення соціальної справедливості та рівності. Наприклад, закони, що стосуються захисту прав жінок і меншин, часто базуються на моральних принципах рівності та справедливості. Коли в суспільстві виникає запит на зміни, пов'язані з моральними цінностями, це може призвести до перегляду існуючих норм і прийняття нових законів, які відображають ці зміни. У багатьох країнах питання етики стають предметом обговорення в контексті правозастосування, коли суди та інші органи влади керуються моральними принципами, прагнучи досягти справедливого рішення [32, с.274].

Важливо також відзначити, що вплив моральних норм на правозастосування може бути різним залежно від контексту. У випадках, коли законодавство є недостатньо чітким або суперечливим, судді можуть спиратися на моральні принципи для визначення справедливого рішення. Це може бути особливо актуальним у справах, що стосуються прав людини, етики в медицині чи соціальних конфліктів [35, с.63]. Проте, хоча мораль може впливати на юридичні рішення, важливо уникати ситуацій, коли рішення базуються лише на суб'єктивних уявленнях про моральність, оскільки це може призвести до юридичної невизначеності та свавілля.

Моральні принципи, що відображаються в правових актах, можуть бути різноманітними і стосуватися різних аспектів життя суспільства. Одним із прикладів є принцип справедливості, який закріплений у багатьох правових системах. Справедливість вимагає, щоб усі індивіди отримували однакове ставлення і можливості в рамках юридичних норм, незалежно від їхнього соціального статусу, раси чи статі [16, с.4]. Цей принцип відображається у законах, що захищають права меншин, а також у нормах, що забороняють дискримінацію. Ще одним важливим моральним принципом є принцип

гуманності, який відображається в законах, що регулюють питання кримінального права. Наприклад, багато країн запровадили заборону на жорстоке, нелюдське або принижуюче поведіння, враховуючи моральні цінності, які підкреслюють повагу до гідності людини. Це також може включати заборону на смертну кару, яка є предметом гарячих дискусій у контексті моральності і етики [38, с.83].

Приклади моральних принципів, що закріплені в правових актах, можна знайти також у законах, що регулюють питання екології та захисту навколишнього середовища. Принцип збереження природи та відповідальності перед наступними поколіннями відображає моральну відповідальність суспільства за екологічну ситуацію. У багатьох країнах закони, що регулюють екологічну політику, ґрунтуються на моральних принципах відповідальності за збереження природних ресурсів і довкілля [26, с.125].

На завершення, варто зазначити, що моральні принципи та юридичні норми мають складну і взаємопов'язану природу. Мораль впливає на формування і розвиток права, водночас право може служити засобом реалізації і підтримки моральних норм у суспільстві. Це взаємодія, яка формує правосвідомість, правову культуру та соціальні відносини, сприяючи розвитку демократичних цінностей і забезпечуючи справедливість у суспільстві [18, с.39].

Таким чином, розмежування між моральними принципами та юридичними нормами є важливим аспектом правового регулювання. Моральні норми, хоча і не є формально закріпленими, істотно впливають на формування правосвідомості, законодавства та правозастосування. Приклади моральних принципів, що відображаються у правових актах, демонструють, як глибоко мораль і право переплітаються у суспільстві, підкреслюючи важливість етичних стандартів у створенні і реалізації законів. У сучасному світі, де відбуваються значні зміни у соціальних цінностях і нормах, розуміння цього

взаємозв'язку є критично важливим для забезпечення справедливості і правопорядку.

Прецедентне право визначається як система правових норм, що виникає на основі судових рішень у конкретних справах. Це право базується на принципі *stare decisis*, що означає «стояти на рішенні». Іншими словами, суди зобов'язані дотримуватися правових норм, які були встановлені в попередніх рішеннях в аналогічних справах. Прецедентне право грає важливу роль у правовій системі, оскільки забезпечує стабільність, передбачуваність та послідовність у правозастосуванні [19, с.31].

Роль прецедентного права в правовій системі важко переоцінити. Воно виступає як джерело права, особливо в країнах з англосаксонською системою права, таких як США та Великобританія. У таких системах судові рішення не лише розглядаються як інтерпретації чинного законодавства, а й мають свою юридичну силу. Це дозволяє створити єдину правову практику, у якій аналогічні справи розглядаються однаково, що сприяє правовій визначеності і стабільності [21, с.39]. Прецедентне право також адаптується до змін у суспільстві, оскільки суди можуть реагувати на нові соціальні, економічні чи технологічні виклики через свої рішення.

Прецеденти можуть відігравати роль у розвитку нових правових норм. Коли суди вирішують справи, які не підпадають під дію чинного законодавства, їх рішення можуть стати основою для нових правових норм і принципів. Таким чином, прецедентне право сприяє еволюції правової системи, реагуючи на зміни в суспільстві. Важливо зазначити, що ефективність прецедентного права залежить від активної судової практики, а також від ступеня довіри суспільства до судової системи.

У країнах, де прецедентне право є основним джерелом права, судді мають великий вплив на розвиток правової системи, оскільки їхні рішення формують правову практику. Це може призводити до проблем, пов'язаних із суб'єктивізмом суддів і можливістю неузгодженості в правозастосуванні. Тому важливо мати чіткі критерії для оцінки, які прецеденти можуть бути

використані як основа для подальших рішень. Підсумовуючи, можна стверджувати, що прецедентне право виконує важливу роль у правовій системі, надаючи можливість розвитку правових норм і сприяючи стабільності та передбачуваності в правозастосуванні [32, с.180].

Звичаєве право є одним із найстаріших джерел права, яке виникло на основі традицій та звичаїв, що формувалися в суспільствах протягом тривалого часу. Воно базується на соціальних практиках, які вважаються обов'язковими для дотримання членами суспільства. На відміну від прецедентного права, звичаєве право не завжди документується або формалізується, але воно має велике значення в правовій системі, особливо в тих країнах, де переважають традиційні цінності та уклад життя [39, с.93].

Однією з основних особливостей звичаєвого права є його гнучкість. Воно може швидко адаптуватися до змін у суспільстві, зберігаючи при цьому свої основні принципи. Ця здатність до адаптації дозволяє звичаєвому праву ефективно регулювати соціальні відносини в умовах, коли формальне законодавство може бути недостатнім або відсутнім [16, с.16]. Функції звичаєвого права варіюються від регулювання повсякденного життя до вирішення конфліктів в громадах. Наприклад, звичаєве право може регулювати питання, пов'язані з сімейними стосунками, спадкуванням або земельними правами.

Звичаєве право також виконує важливу роль у збереженні культурної спадщини та ідентичності народів. У багатьох випадках звичаї і традиції є основою для формування соціальної тканини суспільства, і їх дотримання сприяє підтримці соціальної згуртованості. Звичаєве право може слугувати механізмом соціального контролю, підтримуючи порядок і стабільність в громадах [20, с.15].

Важливим аспектом звичаєвого права є його інтеграція в сучасну правову систему. У багатьох країнах звичаєве право не лише існує поряд із писаним правом, але й може впливати на формування законодавства. У випадках, коли законодавство не передбачає чітких норм, суди можуть

звертатися до звичаїв як джерела права [37, с.37]. Проте інтеграція звичаєвого права в правову систему може викликати певні виклики, зокрема у випадках, коли звичаї суперечать сучасним правовим нормам або принципам, таким як права людини.

Таким чином, звичаєве право є важливим елементом правової системи, який допомагає зберігати культурну ідентичність, регулювати соціальні відносини і адаптуватися до змін у суспільстві. В умовах глобалізації та швидких змін у соціальному житті звичаєве право має потенціал стати важливим інструментом для забезпечення стабільності та розвитку правової системи [18, с.33].

Приклади використання прецедентів у правовій практиці можна знайти в багатьох країнах. У США, наприклад, рішення Верховного суду у справі *Brown v. Board of Education* (1954) стало важливим прецедентом, який скасував расову сегрегацію в школах. Це рішення не лише змінило існуючу правову практику, але й мало великий вплив на соціальні зміни в суспільстві, ставши основою для подальших законодавчих реформ у сфері прав людини [20, с.19].

У сфері звичаєвого права прикладом може служити застосування традиційних норм у регулюванні земельних відносин в деяких громадах. Наприклад, в багатьох африканських країнах земельні питання вирішуються відповідно до звичаїв і традицій, які враховують інтереси громади та родини. У таких випадках, коли формальне законодавство не є ефективним, громади можуть звертатися до звичаїв, що забезпечує регулювання на місцевому рівні [40, с.36].

Таким чином, як прецедентне, так і звичаєве право демонструють свою значущість у правовій практиці, відіграючи важливу роль у розвитку правових норм і регулюванні соціальних відносин. Ці системи права не тільки доповнюють одна одну, але й допомагають зберегти соціальну стабільність і порядок у суспільстві, сприяючи розвитку демократичних цінностей.

Висновки до Розділу 2

У другому розділі було розглянуто поняття та характеристики нетрадиційних джерел права, які набувають все більшого значення в умовах сучасного суспільства. Нетрадиційні джерела, такі як соціальні норми, моральні принципи, звичаї, а також міжнародні договори, забезпечують додаткову гнучкість правової системи, дозволяючи їй адаптуватися до змін у соціальному середовищі. Це підкреслює важливість вивчення нетрадиційних джерел для кращого розуміння правових відносин і механізмів їх регулювання.

Дослідження різновидів нетрадиційних джерел права за характерними ознаками і властивостями показує їхнє багатогранне вплив на правову систему. Кожен з видів має свої специфічні функції та особливості, що дозволяє їм не лише доповнювати, але й трансформувати традиційні правові норми. Наприклад, звичаєве право, яке виникає на основі тривалого використання в певних соціальних групах, може мати значний вплив на формування юридичних норм, що забезпечує збереження культурної ідентичності та багатокультурності.

На основі аналізу нетрадиційних джерел права можна зробити висновок, що їхнє визнання та інтеграція в правову систему є необхідними для досягнення соціальної справедливості і гармонії. Вони виконують роль своєрідного мосту між правом і соціальними цінностями, що сприяє більш ефективному правозастосуванню та врахуванню реальних потреб суспільства. У зв'язку з цим, подальші дослідження нетрадиційних джерел права вимагають уваги з боку науковців і правознавців, оскільки вони можуть виявитися ключовими в розвитку сучасного правового мислення.

Дослідження нетрадиційних джерел права також виявило, що їхнє використання може сприяти кращій легітимності правової системи в очах громадян, оскільки такі джерела тісно пов'язані з культурними, релігійними та моральними основами суспільства. Це особливо актуально для багатонаціональних і багатокультурних держав, де традиційні правові норми

можуть бути не завжди зрозумілими чи прийнятними для різних соціальних груп.

Крім того, інтеграція нетрадиційних джерел права сприяє розширенню інструментів правового регулювання, надаючи можливість зважати на індивідуальні обставини кожної справи, що особливо корисно в сферах, де немає чітких законодавчих приписів. Наприклад, моральні норми або етичні принципи можуть доповнювати правові приписи у випадках, коли формальні норми права не здатні охопити всі аспекти людських відносин.

Таким чином, у другому розділі обґрунтовано важливість нетрадиційних джерел права як ефективного інструменту, що не тільки розширює можливості правозастосування, але й підвищує адаптивність правової системи до соціокультурних змін.

Зважаючи на вищенаведене, можна стверджувати, що визнання нетрадиційних джерел права сприяє формуванню більш гнучкої та динамічної правової системи, здатної відповідати на виклики сучасного суспільства. Особливу увагу заслуговує роль міжнародних договорів і звичаєвих норм, які, незважаючи на свою неформальну природу, мають значний вплив на національні правові системи, допомагаючи уніфікувати та гармонізувати правові підходи на глобальному рівні.

Дослідження також підкреслило, що нетрадиційні джерела можуть слугувати ефективним інструментом вирішення конфліктів між традиційним законодавством та сучасними суспільними запитами. Вони допомагають урівноважувати суперечності між державними інтересами та інтересами окремих соціальних груп, зберігаючи при цьому стабільність та розвиток правової системи.

На основі проведеного аналізу можна дійти висновку, що подальше вивчення та впровадження нетрадиційних джерел права є не тільки бажаним, але й необхідним кроком для забезпечення більш інклюзивного, гуманного та справедливого правового середовища.

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ НЕТРАДИЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ ПРАВА В УКРАЇНІ

3.1. Вплив традиційних та нетрадиційних джерел права на правотворчі процеси в Україні

Правотворчі процеси в Україні є складною та багатогранною системою, що постійно розвивається та зазнає змін під впливом різних факторів. Одним із ключових аспектів цих процесів є джерела права, на які держава спирається при формуванні законодавства та правової системи в цілому. У правовій науці прийнято розрізняти традиційні та нетрадиційні джерела права, кожне з яких має свої особливості та впливає на формування правових норм, принципів і процедур. Джерела права становлять важливу концепцію, що має ключове значення для функціонування правової системи будь-якої держави. У юридичній науці під джерелами права зазвичай розуміють форму зовнішнього вираження правових норм, які регулюють суспільні відносини. Це дозволяє визначати, як саме право проявляється в реальному житті і яким чином воно стає зрозумілим для суспільства та державних інституцій. Джерела права не лише формують правову основу держави, але й забезпечують належну легітимність правовідносин, створюючи стабільність і передбачуваність правової системи [41].

Визначення джерел права включає кілька важливих аспектів, пов'язаних з їх змістом та функціями. По-перше, це певний механізм передачі правових приписів від законодавчої влади до суб'єктів права. По-друге, джерела права виступають як орієнтири для правозастосування та правотворчості. Відповідно до різних юридичних шкіл та підходів, джерела права можуть набувати різних форм, що залежить від правової традиції конкретної країни. Тому в теорії права існують різноманітні підходи до класифікації джерел права.

Традиційні джерела права є основою будь-якої правової системи, відображаючи її структуру, історію та правові цінності. Вони забезпечують регулювання суспільних відносин і визначають порядок правозастосування.

Одним із найважливіших джерел права у правових системах є писані закони та нормативно-правові акти. Ці документи представляють собою результат законодавчої діяльності держави та містять загальнообов'язкові правила поведінки, яких мають дотримуватися всі учасники правовідносин.

Писані закони та нормативно-правові акти є основою правової системи більшості країн світу, зокрема України. Вони забезпечують порядок у суспільстві, регулюючи поведінку громадян, підприємств та державних органів. Правовий порядок, закріплений у законах, спрямований на досягнення соціальної справедливості, захист прав і свобод особи, а також гарантію загального добробуту. Ці нормативно-правові акти мають обов'язкову юридичну силу і повинні дотримуватися всіма суб'єктами правовідносин. Їх виконання гарантується механізмами державного примусу, зокрема правоохоронними органами, судовою системою та іншими інституціями, уповноваженими здійснювати контроль за дотриманням законодавства. Завдяки цьому в правовій системі забезпечується стабільність, передбачуваність та юридична визначеність [42, с.32-34].

В Україні основні засади правової системи визначені Конституцією, яка є актом найвищої юридичної сили. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року, є основним законом держави, що визначає її правову систему, основи організації влади, а також права і свободи громадян. Вона формує юридичні засади для законотворчої діяльності, що є невід'ємною частиною функціонування державних інститутів. Законотворча діяльність передбачає процес створення, прийняття та реалізації нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини в різних сферах життя. Конституція України виконує центральну роль у формуванні правової системи держави, визначаючи основні принципи та норми, які регулюють законотворчу діяльність. Зокрема, у статті 1 Конституції проголошується, що Україна є незалежною, демократичною, соціальною та правовою державою. Ця норма не лише формулює ідеали, на яких базується українське законодавство, але й встановлює рамки, в межах яких повинні функціонувати всі законодавчі

ініціативи. Вони, в свою чергу, зобов'язані відповідати основним принципам демократії, правопорядку та соціальної справедливості, що є ключовими для забезпечення стабільності та розвитку суспільства.

Важливе місце в конституційній структурі займає стаття 5, яка закріплює принцип народовладдя. Цей принцип є основою для формування законодавчої влади та підкреслює роль громадян у процесах, що стосуються їхніх прав і свобод. Згідно з цією статтею, громадяни мають право безпосередньо впливати на законотворчий процес шляхом механізмів референдуму та ініціатив. Законотворча діяльність, таким чином, не лише повинна враховувати інтереси суспільства, але й бути спрямованою на реалізацію прав і свобод людини. Це підкреслює важливість активної участі громадян у формуванні законодавства, що, в свою чергу, сприяє зміцненню демократичних процесів у країні [43, с.19].

Законотворчий процес в Україні, згідно з нормами, викладеними в статтях 85-94 Конституції, включає в себе чітко визначені етапи, кожен з яких має свою значимість для забезпечення демократичності та прозорості законотворення. Верховна Рада України, як єдиний орган законодавчої влади, відіграє ключову роль у формуванні законодавства, що відповідає потребам суспільства.

Перший етап процесу – це підготовка законопроекту. Ініціатива в цьому процесі може виходити не лише від депутатів, а й від Кабінету Міністрів або Президента України. Це підкреслює важливість міжвідомчої співпраці в розробці законодавчих ініціатив, що дозволяє інтегрувати різні перспективи та спеціалізовані знання. Обговорення законопроекту є наступним етапом, що включає публічні слухання та консультації. На цьому етапі особливу увагу слід звертати на залучення представників громадськості, експертів та організацій, які можуть внести конструктивні пропозиції та зауваження. Громадське обговорення сприяє врахуванню думок різних соціальних груп, що, в свою чергу, підвищує легітимність законодавчих ініціатив та забезпечує їх відповідність реальним потребам суспільства. Після обговорення та врахування всіх зауважень законопроект передається на розгляд Верховної

Ради. Процедура ухвалення закону має певні регламентовані етапи, що забезпечують системність і прозорість процесу. Після ухвалення, законопроект підлягає підписанню Президентом, що завершує етап його формального прийняття. Останнім етапом є оприлюднення закону, що забезпечує його доступність для всіх громадян та зацікавлених сторін. Оприлюднення є важливим кроком у реалізації принципу відкритості державної влади, оскільки дозволяє громадянам ознайомитися з новими нормами та правилами, які їх стосуються [44, с.20].

Взаємозв'язок між Конституцією України та законотворчою діяльністю є критично важливим для забезпечення правової стабільності та цілісності держави. Конституція, як основний закон, визначає основні принципи, на яких базується вся система права, і встановлює рамки для формування, ухвалення та реалізації законодавства. Це означає, що всі закони та нормативно-правові акти повинні відповідати конституційним нормам, забезпечуючи їх легітимність і правомірність.

Важливою складовою цього зв'язку є стаття 152 Конституції, яка регламентує порядок внесення змін до Основного Закону. Процес зміни Конституції є надзвичайно важливим, оскільки це не лише свідчить про еволюцію правової системи, але й відображає здатність держави адаптуватися до змін у суспільстві. Процедура зміни Конституції, що передбачає ретельне обговорення, голосування та дотримання визначених процедур, покликана захистити основні цінності та принципи, закріплені в Конституції. Це гарантує, що зміни не відбуватимуться спонтанно або під тиском політичних обставин, а лише після всебічного аналізу та узгодження інтересів усіх зацікавлених сторін.

Додатково, законотворча діяльність також повинна враховувати існуючі соціальні, економічні та політичні умови, що підкреслює необхідність гнучкості в правовій системі. В цьому контексті важливою є роль Конституційного Суду України, який здійснює контроль за відповідністю законодавства Конституції. Якщо виявляється, що певний закон або

нормативний акт суперечить Конституції, він може бути визнаний неконституційним і скасовано. Цей механізм слугує важливим інструментом захисту прав людини та забезпечення дотримання принципів правової держави [2, с.5].

Нормативно-правові акти є одним з основних механізмів регулювання правовідносин у будь-якій правовій системі. В Україні, як і в багатьох інших країнах, вони виконують функцію реалізації та конкретизації норм Конституції, а також створюють умови для ефективного регулювання суспільних відносин. Згідно з статтею 8 Конституції України, «держава забезпечує правову охорону прав і свобод людини і громадянина», що підкреслює важливість нормативно-правових актів у захисті інтересів громадян і організацій.

Нормативно-правові акти можуть бути різного рівня і мати різну юридичну силу. Основними видами є закони, підзаконні акти, рішення органів влади, а також міжнародні договори. Кожен з цих видів виконує свою специфічну роль у правовій системі, забезпечуючи регулювання конкретних відносин. Наприклад, закони, ухвалені Верховною Радою України, формують основи правової системи, тоді як підзаконні акти деталізують і конкретизують ці закони, дозволяючи їх реалізацію на практиці. Процес розробки і прийняття нормативно-правових актів є складним і багатоступеневим. Згідно зі статтею 93 Конституції, законопроекти можуть ініціюватись не лише депутатами, а й Президентом та Кабінетом Міністрів. Це створює умови для інтеграції різних поглядів і підходів до законодавчого процесу, а також сприяє більш ефективному врахуванню інтересів суспільства.

Важливою складовою механізму регулювання правовідносин є забезпечення доступності та зрозумілості нормативно-правових актів для всіх суб'єктів права. Стаття 5 Закону України «Про нормативно-правові акти» передбачає, що акти мають бути оприлюднені, що забезпечує їхню доступність та можливість аналізу з боку громадян та фахівців. Це також сприяє

підвищенню правової свідомості населення, оскільки знання норм права є необхідним для реалізації своїх прав та свобод [45, с.178].

Крім того, нормотворчий процес має супроводжуватися активним громадським обговоренням, що забезпечує залучення громадськості до формування правової політики. Це підкреслює значення механізму громадського контролю за діяльністю державних органів у сфері законотворення, оскільки участь громадян у цьому процесі сприяє підвищенню прозорості та легітимності прийнятих рішень.

Щодо впливу міжнародних договорів можна зазначити, що залучення України до міжнародно-правових відносин створює передумови для вдосконалення національної правової системи, адаптуючи її до європейських і світових стандартів. Це особливо важливо в контексті євроінтеграційних процесів, оскільки виконання міжнародних зобов'язань є умовою членства в різних міжнародних організаціях та установах. Підписання таких угод стимулює реформування в різних сферах суспільного життя – від правосуддя до економіки, тим самим сприяючи створенню більш прозорого і передбачуваного правового середовища [46, с.69].

Також міжнародні договори стають основою для розвитку внутрішньої правової доктрини, оскільки правові норми, закріплені в міжнародних актах, часто служать взірцем для національного законодавства. Наприклад, стандарти Європейської конвенції з прав людини вплинули на формування правових положень щодо забезпечення прав і свобод громадян України, а принципи Угоди про асоціацію з ЄС обумовлюють запровадження низки реформ у правовій, економічній та соціальній сферах. Це доводить, що міжнародне право не тільки співіснує з національним, але й активно бере участь у його розвитку та еволюції. У свою чергу, дотримання міжнародних зобов'язань підвищує авторитет держави на міжнародній арені, формує її позитивний імідж як надійного партнера та впливає на процеси міжнародного співробітництва. Це має стратегічне значення для зміцнення державного суверенітету, оскільки в умовах глобальної взаємозалежності лише держави,

які здатні гармонійно інтегрувати міжнародні стандарти у внутрішню правову систему, можуть повноцінно брати участь у вирішенні глобальних питань і захищати свої національні інтереси.

У правовій системі України, поряд з традиційними джерелами права, такими як закони та підзаконні акти, важливу роль відіграють нетрадиційні джерела, зокрема судовий прецедент, правовий звичай і правова доктрина. Ці елементи створюють комплексну правову матрицю, що забезпечує гнучкість та адаптивність правового регулювання.

В умовах сучасності судовий прецедент набуває дедалі більшої ваги як важливе джерело права в Україні. Відповідно до статті 129 Конституції України, суди зобов'язані забезпечувати однакове застосування норм права. Це положення створює можливість формування єдиної судової практики, що, в свою чергу, сприяє утворенню прецедентів. [47, с.16].

Судовий прецедент визначається як рішення суду, яке має значення не тільки для сторін конкретної справи, але й служить орієнтиром для судів нижчих інстанцій при вирішенні аналогічних справ у майбутньому. Це створює основи для правової визначеності і стабільності, адже учасники правовідносин можуть передбачити наслідки своїх дій на основі вже існуючих рішень суду. Обов'язковість судових рішень для нижчих інстанцій є ключовим аспектом правозастосовчої практики в Україні. Це не лише підвищує ефективність правосуддя, але й сприяє формуванню системи, яка запобігає можливості свавільного тлумачення норм права. Судова практика, заснована на прецедентах, також забезпечує більш справедливе і об'єктивне вирішення правових суперечок, оскільки рішення судів стають наслідком аналізу та оцінки не лише конкретної справи, але й аналогічних випадків. Судді, виносячи рішення в конкретних справах, створюють норми, які стають обов'язковими для інших судів при розгляді подібних справ у майбутньому. Таким чином, судова практика не лише застосовує закон, але й розвиває та конкретизує його [48, с. 117-119].

Судові прецеденти, хоч і не є формально закріпленими у законодавстві, стають важливим орієнтиром для суддів у процесі розгляду справ. Вони формують єдину практику застосування норм права та сприяють стабільності правового регулювання. Завдяки цьому громадяни можуть бути впевнені в тому, що аналогічні справи будуть розглядатися за однаковими принципами, що забезпечує справедливість і передбачуваність судових рішень.

Правовий звичай в Україні є важливим елементом правотворчості, зокрема в тих сферах, де законодавство не є достатньо розвинутим або актуальним. Звичаєве право, яке формується на основі історичних і культурних традицій українського суспільства, виступає важливим механізмом регулювання соціальних відносин [49].

У ситуаціях, коли писане право не охоплює певні аспекти суспільного життя або виявляється неефективним, правовий звичай заповнює цю прогалину. Звичаєве право базується на соціальних нормах, які здобули визнання та тривалий час застосовувалися в практиці, що робить його істотним джерелом права. Це може включати в себе як традиційні норми, так і практики, що виникають у результаті взаємодії людей у конкретних умовах.

Крім того, звичаєве право не лише доповнює писане право, але й інколи використовується як основа для його формування. Це особливо актуально в сферах, де суспільна практика потребує швидкої адаптації до змін. Наприклад, у правовідносинах, що стосуються земельних відносин, господарської діяльності або сімейних питань, правові звичаї можуть стати основою для створення нових норм, які відображають реалії сучасного життя. Правовий звичай має значення в українській правовій системі в тих сферах, де законодавче регулювання може бути недостатнім або відсутнім. Правові звичаї, які виникають у процесі соціальної практики, здатні впливати на поведінку людей і формувати їх правосвідомість. У багатьох випадках звичаї здатні заповнити прогалини в законодавстві, відображаючи соціальні норми та цінності, які усталилися в суспільстві. Таким чином, правовий звичай стає

важливим чинником у процесі правового регулювання та забезпечує більш гнучкий підхід до вирішення конфліктів [50].

Правова доктрина, або вчення про право, відіграє суттєву роль у формуванні та розвитку українського правового поля. Вона базується на теоретичних розробках вчених і практиків, які аналізують та узагальнюють існуючу правову практику, а також оцінюють ефективність чинного законодавства. Ця доктрина є важливим елементом правової системи, що має значний вплив на правосвідомість суспільства, правотворчість і правозастосування. [51].

Однією з основних функцій правової доктрини є критика чинного законодавства. Вчені-правники проводять глибокий аналіз норм права, виявляючи їх недоліки, прогалини та суперечності. Наприклад, у своїй статті «Проблеми застосування норм права в умовах правової невизначеності» доктор юридичних наук Олександр Скуратівський підкреслює: «Недостатня чіткість правових норм часто призводить до свавільного їх тлумачення судами, що, в свою чергу, негативно впливає на правову визначеність».

Крім того, правова доктрина пропонує нові підходи до вдосконалення законодавства. Наприклад, у статті «Правова реформа в Україні: нові виклики та можливості» професор Катерина Кузьменко пропонує концепцію системної правової реформи, яка враховує не лише зміни в законодавстві, але й адаптацію правової системи до соціальних реалій. Ці ідеї можуть стати основою для подальшого розвитку правової системи України, сприяючи її модернізації та наближенню до європейських стандартів. Правова доктрина сприяє вихованню правової культури, що включає знання про права та обов'язки громадян, а також про механізми їх захисту. Наприклад, у статті «Правосвідомість українців: стан і перспективи» аспірантка Юлія Громова зазначає: «Зростання правосвідомості населення є необхідною умовою для розвитку демократичних інститутів і забезпечення правопорядку».

Вплив правової доктрини та наукових праць на розвиток права не слід недооцінювати. Юридичні дослідження та коментарі до законодавства

допомагають формувати правову свідомість, розширюють знання про застосування норм права та аналізують їх ефективність. Правники та науковці, які займаються дослідженнями у сфері права, можуть впливати на законодавчий процес, пропонуючи нові ідеї та рекомендації для вдосконалення існуючих норм. Це особливо важливо в умовах постійних змін і викликів, з якими стикається суспільство, адже лише через комплексний підхід до правової системи можна забезпечити її адаптивність і відповідність сучасним вимогам.

Однією з основних проблем правової системи України є її недосконалість, яка традиційно спирається на законодавчі акти як основне джерело права. Цей підхід призводить до нерегульованості певних соціальних відносин, що, у свою чергу, ускладнює їх правове забезпечення. В Україні спостерігається явище правової невизначеності, яке викликане недостатнім визнанням та регулюванням нетрадиційних джерел права, таких як звичаєве право, міжнародні договори та судова практика [52, с.28-31].

Недостатня увага до нетрадиційних джерел права ставить під загрозу ефективність правового регулювання. Наприклад, звичаєве право, яке історично існувало в українському суспільстві, часто ігнорується в сучасній правовій практиці. Цей фактор викликає правову невизначеність, оскільки традиційні звичаї не мають належного закріплення в законодавстві. Також міжнародні договори, хоча і є важливими елементами правової системи, часто стикаються з труднощами у своїй інтеграції в національне законодавство. Невизначеність у їх тлумаченні може призводити до неоднозначних правових наслідків та зменшувати рівень правової визначеності в суспільстві.

Крім того, відсутність систематичного підходу до вивчення нетрадиційних джерел права веде до недооцінки їх потенціалу у правовому регулюванні. Це обмежує можливості для адаптації правової системи до змін у соціальних відносинах, що викликані швидким розвитком суспільства. Важливим є також усвідомлення необхідності інтеграції міжнародних норм у

національне законодавство. Однак, без чіткого та зрозумілого механізму тлумачення та застосування цих норм, їх реалізація може бути ускладнена.

Активізація наукових досліджень у галузі права та зростання інтересу до правової доктрини сприяють формуванню нових підходів до правового регулювання. Дослідники та практики можуть генерувати інноваційні ідеї та концепції, які покращують розуміння складних правових питань. Наукові публікації, коментарі до законодавства та юридичні аналізи створюють базу знань, на яку можуть спиратися судді, адвокати та інші учасники правової системи. Це, в свою чергу, може привести до формування нових прецедентів, які будуть враховувати сучасні реалії та потреби суспільства.

Крім того, розвиток цифрових технологій відкриває нові можливості для застосування нетрадиційних джерел права. Наприклад, використання онлайн-платформ для обміну досвідом, аналізу прецедентів і обговорення правових звичаїв може сприяти інтеграції цих джерел у правову практику. Соціальні мережі і правові форуми забезпечують платформу для обговорення правових питань та формування громадської думки, що може в свою чергу підвищити вплив звичаїв і прецедентів на правове регулювання.

Важливо також зазначити, що розвиток нетрадиційних джерел права вимагає тісної співпраці між державними органами, науковою спільнотою та громадськістю. Лише за умови конструктивного діалогу та спільних зусиль усіх учасників правового процесу можна досягти ефективного впровадження нетрадиційних джерел права у національну правову систему. Це не лише сприятиме удосконаленню правового регулювання, а й забезпечить більш адекватну реакцію на потреби суспільства та його культурні особливості [53].

Отже, розвиток нетрадиційних джерел права в Україні є важливим і актуальним напрямом юридичної практики. Виявлені проблеми потребують комплексного підходу до їх вирішення, що включає вдосконалення правової системи, інтеграцію міжнародних норм та визнання значення звичаєвого права. Перспективи розвитку цих джерел свідчать про їхній потенціал у

формуванні більш гнучкої та адаптивної правової системи, здатної ефективно реагувати на сучасні виклики.

3.2. Перспективи розвитку нетрадиційних джерел права в Україні

В умовах глибокого реформування правової системи України є необхідним переусвідомлення традиційних підходів до розуміння системи джерел права [54, с.70].

У сучасних умовах динамічних соціально-економічних трансформацій в Україні постає потреба в адекватному реагуванні правової системи на нові виклики, що зумовлюють зміни в суспільстві. Відповідно до цього, аналіз перспектив розвитку нетрадиційних джерел права в Україні та їх вплив на формування правової системи набуває все більшої актуальності.

Першим і важливим компонентом нетрадиційних джерел права є місцеві нормативно-правові акти. Це документи, які приймаються органами місцевого самоврядування з метою регулювання специфічних питань, що стосуються певної території або громади. До таких актів відносяться положення, регламенти, рішення, ухвали та інші документи, які формують правову основу для управлінської діяльності на місцевому рівні.

Місцеві нормативно-правові акти створюються з урахуванням особливостей конкретної території, включаючи соціокультурні традиції, економічні умови, екологічні фактори та потреби місцевого населення. Це робить їх надзвичайно важливими для розвитку регіонів, оскільки вони дозволяють забезпечити ефективне управління та вирішення питань, які можуть бути специфічними для певних громад [55, с.178].

Крім того, важливо зазначити, що місцеві нормативно-правові акти здатні адаптуватися до швидко змінюваних умов, що зумовлено динамікою соціально-економічного розвитку та активним впровадженням інновацій у різних сферах життя. Таким чином, вони не тільки сприяють реалізації державних політик на локальному рівні, але й стають інструментом для залучення громадськості до процесу прийняття рішень.

У зв'язку з цим, ефективність місцевих нормативно-правових актів визначається їхньою здатністю відповідати потребам і запитам населення, а

також їхньою сумісністю з загальнодержавними нормативно-правовими актами. Таким чином, місцеві нормативно-правові акти виступають ключовим елементом у системі правового регулювання, забезпечуючи гармонійний розвиток громади і сприяючи підвищенню якості життя населення.

Другим важливим аспектом нетрадиційних джерел права є практика правозастосування, що включає рішення судів, адміністративних органів та інших правозастосовних інститутів. Ця практика є важливим механізмом, який не тільки реалізує законодавство, але й формує правову доктрину, що може суттєво вплинути на подальше законодавче регулювання.

Рішення, прийняті судами, адміністративними органами та іншими інститутами, стають прецедентами, які мають значення для тлумачення і застосування норм права. Через цю практику юридичні концепції набувають конкретного змісту, що дозволяє правозастосувачам та громадянам отримати ясність щодо прав та обов'язків у конкретних ситуаціях.

Практика правозастосування має здатність заповнювати прогалини в законодавстві, адаптуючи його до реалій сучасності. Це особливо важливо в умовах швидких змін у суспільстві, коли законодавство може виявитися неадекватним для регулювання нових соціальних відносин. Через судову практику та рішення адміністративних органів формується своєрідний міст між правовими нормами і практикою їхнього застосування, що робить цю практику важливим інструментом правового регулювання [56].

Крім того, практика правозастосування здатна виявити недоліки існуючого законодавства, спонукаючи законодавчі органи до внесення змін і вдосконалення норм права. Таким чином, вона не тільки забезпечує виконання законодавчих актів, але й служить джерелом розвитку правової системи в цілому, підвищуючи її ефективність та адаптивність до сучасних викликів.

Соціальні норми, такі як звичаї та традиції, становлять невід'ємну частину нетрадиційних джерел права. Ці норми формуються в контексті культурного середовища та соціальних відносин, що панують у суспільстві, і мають значний вплив на поведінку індивідів і колективів. Вони визначають,

що вважається прийнятним або неприйнятним у певній спільноті, регулюючи соціальну взаємодію та формуючи колективні цінності.

Соціальні норми здатні впливати на моральні орієнтири, етичні стандарти та поведінку членів громади. Наприклад, звичаї, що передаються з покоління в покоління, можуть регулювати різноманітні аспекти життя, такі як укладання шлюбів, святкування обрядів, або навіть відносини у бізнесі. Вони можуть стати основою для розуміння соціальних взаємозв'язків, формуючи специфічні правила, які забезпечують стабільність та гармонію у спільноті [57, с.104].

У деяких випадках соціальні норми можуть бути визнані юридично значущими, якщо вони отримують підтримку з боку держави або формальних інститутів. Наприклад, традиційні практики, що користуються визнанням на рівні громади, можуть бути закріплені у нормативно-правових актах або застосовуватися в судах як елементи правозастосування. У таких випадках соціальні норми не лише доповнюють, але й підсилюють офіційне законодавство, створюючи єдину правову картину.

З іншого боку, важливо зазначити, що соціальні норми можуть стати об'єктом зміни, підлягаючи впливу сучасних тенденцій та соціальних рухів. З розвитком суспільства й зростанням усвідомлення прав людини, деякі традиції можуть бути піддані критиці та перегляду, що може призвести до їх еволюції або навіть скасування.

Останнім, але не менш важливим аспектом нетрадиційних джерел права є екологічні норми, що регулюють відносини у сфері екології. У контексті глобальних екологічних викликів, таких як зміна клімату, забруднення навколишнього середовища та виснаження природних ресурсів, ці норми набувають все більшої значущості. Екологічні норми є важливими інструментами правового регулювання, які спрямовані на забезпечення сталого розвитку, охорону природи та збереження екосистем.

Екологічні норми можуть включати як міжнародні угоди, так і місцеві регуляції, які встановлюють вимоги та стандарти для захисту навколишнього

середовища. Міжнародні угоди, такі як Паризька угода, створюють правову основу для співпраці між державами у боротьбі зі зміною клімату. Ці угоди забезпечують механізми для зменшення викидів парникових газів, підтримки відновлювальної енергетики та впровадження екологічно чистих технологій.

На місцевому рівні екологічні норми можуть мати форму регуляцій, які враховують специфіку території та її екологічні особливості. Вони можуть включати правила щодо використання природних ресурсів, управління відходами, охорони водних ресурсів і земель. Ці норми створюють рамки для діяльності підприємств і громадян, стимулюючи їх до дотримання екологічних стандартів і відповідальної поведінки.

Екологічні норми також можуть адаптуватися до нових викликів, які виникають унаслідок технологічного прогресу та змін у природному середовищі. Наприклад, виникнення нових форм забруднення, таких як пластикові відходи, вимагало термінового реагування з боку законодавства для впровадження ефективних механізмів їх контролю та зменшення.

Крім того, важливо зазначити, що екологічні норми часто залежать від участі суспільства та громадських організацій. Підвищення екологічної свідомості серед населення може призвести до більш активного контролю за дотриманням екологічних норм, що, в свою чергу, сприяє зміцненню правової культури у цій сфері [58, с.132].

Таким чином, нетрадиційні джерела права в Україні відіграють важливу роль у регулюванні суспільних відносин, які не охоплені традиційними формами права. Вони не тільки доповнюють основні джерела права, але й забезпечують більш гнучке та адекватне реагування на зміни в суспільстві. Вивчення та врахування цих джерел є необхідним для створення комплексної правової системи, яка відповідає потребам сучасного суспільства.

В Україні спостерігається активний процес інтеграції в міжнародні правові системи, що зумовлює необхідність адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів. Врахування міжнародних норм у національному законодавстві може істотно підвищити рівень правового

регулювання та забезпечити визнання міжнародних правових норм як нетрадиційного джерела права. Яскравим прикладом цього є вплив Конвенції ООН про права дитини (1989), яка вже вплинула на законодавство України. Це свідчить про готовність держави адаптувати свої правові норми до міжнародних зобов'язань та практик.

Сучасні соціально-економічні умови в Україні визначаються динамічними змінами, які вимагають гнучкості правового регулювання. Традиційні підходи до правового регулювання не завжди адекватно відповідають новим реаліям, що постають перед суспільством у процесі глобалізації та технологічної трансформації. Зокрема, в умовах швидкого розвитку інформаційних технологій та цифрових послуг, виникає необхідність у створенні нових правових норм, які могли б регулювати відносини в цій галузі [5].

Сфера інформаційних технологій характеризується високим рівнем інноваційності, що зумовлює появу нових форм діяльності, які не завжди мають чіткі правові рамки. У зв'язку з цим, традиційні правові інструменти часто виявляються неефективними або неактуальними. Наприклад, у багатьох випадках існуюче законодавство не враховує специфіки нових бізнес-моделей, таких як платформи для обміну інформацією або електронна комерція, що може призводити до правових колізій та невизначеності.

У цьому контексті нетрадиційні джерела права, такі як практики саморегулювання та добровільні угоди, набувають особливого значення. Саморегулювання, яке передбачає добровільне дотримання норм і стандартів, встановлених учасниками ринку, може стати ефективним інструментом для заповнення прогалів у законодавстві. Наприклад, професійні асоціації в сфері ІТ можуть розробляти етичні кодекси та стандарти, які допоможуть адаптувати правове регулювання до нових умов.

Також важливо зазначити, що добровільні угоди між учасниками ринку можуть сприяти створенню умов для стабільного функціонування нових технологій. Такі угоди можуть містити норми, що регулюють відповідальність

сторін, захист персональних даних, а також механізми вирішення спорів, що виникають у процесі діяльності в сфері цифрових послуг.

Посилення правосвідомості громадян є важливим чинником, що може суттєво вплинути на визнання та використання звичаїв як джерела права в Україні. В умовах соціальних і економічних трансформацій традиційні звичаї, які сформувалися протягом століть, продовжують відігравати значну роль у регулюванні земельних відносин у різних регіонах країни. Це особливо актуально для сільських спільнот, де звичаї часто слугують основою для вирішення конфліктів та організації суспільного життя [59].

Визнання звичаїв на національному рівні може мати позитивні наслідки для правового режиму в Україні. По-перше, це може призвести до більшої адаптивності правової системи, дозволяючи їй краще відповідати специфічним умовам і потребам місцевих спільнот. Наприклад, у деяких випадках традиційні норми, що регулюють земельні відносини, можуть виявитися більш ефективними та прийнятними для населення, ніж формальні правові норми. Це сприяє створенню більш стабільного середовища для ведення бізнесу та розвитку сільських територій.

По-друге, визнання звичаїв може сприяти соціальній справедливості, оскільки забезпечує можливість врахування інтересів різних груп населення, які можуть бути не представлені у формальному правовому полі. Наприклад, традиційні звичаї можуть враховувати специфічні потреби етнічних меншин або інших вразливих груп, що забезпечує їхню участь у процесі прийняття рішень та регулюванні земельних відносин.

У цьому контексті важливим є забезпечення балансу між формальним правом і фактичними соціальними практиками. Формальне право часто може не відображати реальні потреби та інтереси місцевих спільнот, що може призводити до конфліктів і правової невизначеності. Важливо, щоб правова система була гнучкою та здатною адаптуватися до місцевих умов, при цьому враховуючи існуючі соціальні практики.

З метою досягнення цього балансу необхідно проводити дослідження і аналіз звичаїв, які мають соціальну значимість, а також сприяти обговоренню та легітимації таких норм у правовій системі. Освіта та підвищення правосвідомості громадян також відіграють важливу роль у цьому процесі, оскільки сприяють формуванню усвідомленого ставлення до права та активній участі громадян у його формуванні та вдосконаленні.

Сучасні технології, зокрема соціальні медіа, відкривають нові горизонти для формування нетрадиційних джерел права, що впливають на процес правотворчості. Ці технології дозволяють громадянам активно брати участь у формуванні правової системи, використовуючи онлайн-петиції, громадські обговорення та інформаційні кампанії. Такі інструменти створюють умови для висловлення думок та потреб суспільства, що, у свою чергу, може призвести до створення нових правових норм, що відповідають інтересам різних соціальних груп [60].

Використання онлайн-петицій, наприклад, надає громадянам можливість ініціювати зміни в законодавстві, які стосуються важливих соціальних, економічних чи екологічних питань. Цей процес стає не лише способом вираження думки, але й інструментом для привертання уваги органів влади до проблем, що потребують термінового вирішення. У свою чергу, громадські обговорення, які організуються через соціальні мережі, сприяють формуванню суспільної дискусії та дозволяють залучати широкий спектр думок до ухвалення рішень.

Завдяки таким формам участі громадян у правотворчості створюється більш демократична правова система, яка відображає інтереси різних груп населення. Цей процес не лише сприяє розвитку інклюзивного підходу в праві, але й може покращити довіру до державних інститутів, адже громадяни стають активними учасниками процесу прийняття рішень, а не лише спостерігачами.

Важливою складовою цього явища є підвищення рівня правосвідомості серед населення. Сучасні медіа інструменти дозволяють поширювати інформацію про права та обов'язки громадян, що, в свою чергу, сприяє

формуванню усвідомленого підходу до правових питань. Залученість суспільства до процесів ухвалення рішень через нові медіа інструменти не лише підвищує рівень правосвідомості, але й створює умови для конструктивного діалогу між громадянами та державними органами.

Однак важливо враховувати, що в процесі використання сучасних технологій для правотворчості необхідно дотримуватись принципів прозорості, етики та законності. Залучення громадськості до формування нових норм не повинно замінювати традиційні механізми правотворчості, але має стати їх доповненням.

Таким чином, інтеграція міжнародного досвіду в правову систему України, адаптація до сучасних соціально-економічних умов, розвиток правосвідомості громадян та активне використання нових технологій є ключовими аспектами, які можуть суттєво вплинути на формування ефективної та демократичної правової системи. Ці перспективи вимагають системного підходу та співпраці між державними органами, науковцями та громадськістю для досягнення сталого розвитку правового поля в Україні.

Висновки до Розділу 3

У третьому розділі було проведено аналіз впливу нетрадиційних джерел права на правотворчі процеси в Україні, зосередивши увагу на їх сутності, формах прояву та перспективі розвитку. В умовах сучасних соціально-економічних та політичних трансформацій, традиційні джерела права, такі як закони та підзаконні акти, набувають нового значення, однак не можуть повністю відобразити складність і багатогранність правової реальності.

Нестабільність політичної ситуації та соціальні виклики потребують гнучкості в правовому регулюванні, що і зумовлює зростання ролі нетрадиційних джерел права, таких як правові звичаї, доктрина, рішення міжнародних судів та організацій, а також прецеденти. Ці елементи формують нові підходи до правотворення, дозволяючи враховувати специфіку українського суспільства та його правової культури.

Перспективи розвитку нетрадиційних джерел права в Україні є досить обнадійливими. Вони можуть сприяти більшій інтеграції України у світову правову спільноту, поліпшенню правової системи та її адаптації до сучасних викликів. Інтеграція міжнародних стандартів у національне законодавство, розвиток правових звичаїв та активізація діяльності правових спільнот — усе це має потенціал для формування нової правової культури, що базується на принципах справедливості та рівності.

Нетрадиційні джерела права створюють передумови для формування більш динамічної, гнучкої та відповідальної правової системи, здатної реагувати на потреби суспільства та вимоги часу. З огляду на ці аспекти, подальше дослідження та інтеграція нетрадиційних джерел права в українське законодавство стають важливими для досягнення правової стабільності та прогресу в країні.

У перспективі, розширення застосування нетрадиційних джерел права в Україні може призвести до створення правової системи, що здатна ефективніше реагувати на динамічні зміни соціального та економічного життя,

а також на глобальні тенденції правового розвитку. Це особливо актуально в контексті євроінтеграції, коли Україна зобов'язана імплементувати європейські правові стандарти, які часто спираються на прецеденти, доктрину та міжнародні угоди.

Відповідно, результати дослідження третього розділу демонструють, що подальше вивчення та вдосконалення правових механізмів, заснованих на нетрадиційних джерелах, є перспективним напрямом для української правової системи. Успішна інтеграція таких елементів сприятиме підвищенню рівня довіри до правової системи, посиленню її авторитету та здатності забезпечувати справедливість та верховенство права. Наприклад, використання таких джерел, як судові прецеденти, правові звичаї та юридична доктрина, дозволяє більш гнучко тлумачити норми права, враховуючи специфіку конкретних ситуацій, і тим самим зменшити ризик правового нігілізму в суспільстві.

Крім того, застосування нетрадиційних джерел права сприяє підвищенню правосвідомості громадян та зміцненню принципів правової культури. Завдяки їм громадяни отримують можливість бачити, що правові рішення ґрунтуються не тільки на абстрактних законах, але й на принципах справедливості та моральних нормах, що вже укорінилися в суспільстві. Це сприяє формуванню довіри до правової системи, а також стимулює громадян до активнішої участі в правових процесах.

З огляду на наведене, можна зробити висновок, що подальше дослідження та інтеграція нетрадиційних джерел права в правотворчі процеси України є перспективними напрямками розвитку правової системи. Це дозволить не лише посилити гнучкість та адаптивність законодавства, але й наблизити Україну до сучасних міжнародних стандартів правозастосування, що є критично важливим на шляху до повноцінної інтеграції в європейську правову спільноту.

Подальше використання нетрадиційних джерел права в Україні може стати одним із ключових чинників удосконалення правової системи, сприяти

забезпеченню верховенства права та захисту прав людини. Розвиток і адаптація цих джерел зумовлює поступовий перехід до більш гуманістичної та інклюзивної правової моделі, яка здатна задовольняти потреби сучасного суспільства та відповідати глобальним тенденціям правового розвитку.

ВИСНОВКИ

Отже, у даній кваліфікаційній роботі було досягнуто окреслені задачі дослідження, а саме: розкрито поняття «джерела права», що включає розгляд співвідношення понять «форма права» та «джерело права»; запропоновано класифікацію джерел права; окреслено визначення та характеристику нетрадиційних джерел права; охарактеризовано різновиди нетрадиційних джерел права за характерними ознаками і властивостями; визначено вплив традиційних та нетрадиційних джерел права на правотворчі процеси в Україні; виділено перспективи розвитку нетрадиційних джерел права в Україні.

Поняття джерела права є основоположним для розуміння механізмів формування правових норм, де джерело права охоплює як зовнішнє вираження, так і внутрішній зміст права. Відмінність між формою та джерелом права має практичне значення для правозастосування, адже форма відображає організацію і структуру норм, тоді як джерело стосується їхнього походження. Теоретично це дозволяє глибше усвідомити соціальні, матеріальні та ідеологічні фактори, які впливають на право. Практичний аспект полягає в тому, що форма права є механізмом для правової системи, який забезпечує надійність та стабільність правових норм.

Класифікація джерел права дозволяє розподілити правові норми на категорії, залежно від їхньої юридичної сили, характеру волевиявлення, та галузевої належності. Теоретично, такі критерії систематизують складну структуру права, розділяючи формальні та матеріальні аспекти. Практично це полегшує процес правозастосування, оскільки відомо, які джерела є пріоритетними. Наприклад, закони завжди мають вищу силу над підзаконними актами, а судова практика доповнює норми права. В українському праві класифікація є особливо важливою, оскільки дає змогу систематизувати різні джерела права у національному та міжнародному контекстах.

Різноманітність видів джерел права, таких як нормативно-правові акти, правові звичаї, прецеденти та нормативно-правові договори, відображає

багатогранність правової системи. Теоретично кожен вид джерела виконує унікальну функцію: нормативні акти регулюють основні питання, звичаї враховують традиційні цінності, прецеденти заповнюють прогалини. На практиці це дозволяє адаптувати правову систему до конкретних потреб суспільства та зміцнювати її гнучкість. В Україні домінують нормативно-правові акти, проте існує тенденція до інтеграції звичаїв і прецедентів у правову практику.

Нетрадиційні джерела права, як соціальні норми та моральні принципи, стають важливими в умовах глобальних змін. Вони забезпечують гнучкість правової системи, що особливо актуально для сучасних суспільств. Теоретично нетрадиційні джерела доповнюють формальні норми права, дозволяючи враховувати культурні та моральні аспекти. Практично, їхнє використання може підвищити ефективність регулювання у сферах, де традиційні джерела є недостатніми. Це особливо актуально для українського правотворчого процесу, де нетрадиційні джерела допомагають враховувати особливості соціальних відносин та сприяють розвитку інклюзивної правової системи.

Різновиди нетрадиційних джерел права вирізняються своєю специфікою, адже вони враховують культурні, соціальні та моральні аспекти, які не завжди можуть бути формалізовані в законах. Такі джерела, як моральні норми, звичаї, міжнародні договори та прецедентне право, надають правовій системі гнучкості. Це дає можливість адаптувати регулювання до соціальних умов, забезпечуючи відповідність правових норм сучасним викликам. Наприклад, міжнародні договори дозволяють Україні інтегруватися у світову правову спільноту, тоді як звичаї відображають місцеву ідентичність і культурні традиції.

У теоретичному плані такі джерела доповнюють основні правові акти, заповнюючи можливі прогалини та забезпечуючи ширше охоплення правових відносин. З практичної точки зору, нетрадиційні джерела права сприяють підвищенню ефективності правового регулювання, особливо у сферах, де

традиційні закони не можуть врахувати всі аспекти суспільного життя. Для України, яка перебуває у стані постійних змін, інтеграція нетрадиційних джерел може стати важливим елементом розбудови правової системи, що відповідатиме потребам громадян.

Традиційні та нетрадиційні джерела права мають значний вплив на розвиток правової системи України, створюючи основу для ефективного регулювання в умовах соціальних і політичних трансформацій. Традиційні джерела, такі як закони та підзаконні акти, забезпечують стабільність правового регулювання та послідовність у прийнятті рішень. Нетрадиційні джерела - моральні норми, соціальні звичаї, міжнародні договори - забезпечують адаптивність та врахування культурної і соціальної специфіки.

Такий підхід дозволяє правовій системі України відповідати на виклики сучасності, зокрема глобалізації та інтенсифікації міжнародних відносин. Крім того, вони сприяють утвердженню принципу верховенства права та захисту прав людини, що є важливим для демократичного суспільства. Теоретично, це поєднання дозволяє інтегрувати нові елементи правового регулювання, водночас забезпечуючи стабільність і передбачуваність законодавства. Практично воно допомагає регулювати сфери, які швидко змінюються, такі як інформаційні технології та екологія, де традиційні закони можуть бути недостатньо гнучкими.

Розвиток нетрадиційних джерел права відкриває перед Україною можливість зміцнити правову систему і зробити її більш чутливою до потреб суспільства. Умови глобалізації, технологічного прогресу та швидких соціальних змін сприяють необхідності інтеграції нетрадиційних джерел права, які можуть враховувати специфічні аспекти сучасного суспільства. Нетрадиційні джерела сприяють формуванню правової системи, яка більш точно відображає культурні та моральні цінності громадян. Це, зокрема, стосується міжнародних норм і звичаїв, які є важливими для забезпечення стандартів прав людини, а також для зміцнення міжнародного авторитету України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
2. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
3. Кириченко В. М. Теорія держави і права: навчальний посібник / В. М. Кириченко, О. М. Куракін. К. : ЦУЛ, 2010. 264 с.
4. Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти): Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 3-є вид., змін. й доп. / М.В. Кравчук (авт.-упоряд). Тернопіль: Екон. думка, 2016. 574 с.
5. Теорія держави і права: Підручник / Скакун О.Ф. Харків: Консум, 2001. 656 с.
6. Теорія держави і права : навч. посіб. / [С. К. Бостан, С. Д. Гусарєв, Н. М. Пархоменко та ін.]. К. : ВЦ «Академія», 2013. 348 с. (Серія «Альма-матер»).
7. Джури́нський О. В. Джерела господарського права України: дис. канд. юрид. наук. Київ, 2016. 238 с.
8. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
9. Альохіна В. І. Джерела права: поняття і види, тенденції розвитку в Україні / В. І. Альохіна ; наук. кер. Н. В. Кулак // Актуальні питання державотворення у аспекті євроінтеграційних процесів в Україні : зб. тез круглого столу (м. Київ, 1 листопада 2016 р.) / за. ред.: Н. В. Кулак, А. П. Головащук. Київ : КНУТД. 2016. С. 65-69.

10. Правознавство : навч. посіб. / О. Д. Гринь, О. І. Донченко. Одеса: Фенікс, 2016. 206 с.
11. Богачова Л. Л. Нормативно-правовий договір як джерело національного та європейського права / Л. Л. Богачова // *Право і суспільство*. 2015. № 6.2. С. 8-13.
12. Пархоменко Н.М. Договір у системі права України: дис. ... канд. юрид. Наук : 12.00.01. / Н.М. Пархоменко ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. К., 1998. 196 с.
13. Теорія держави і права : навч. посібник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва, Я. О. Тицька та ін. Одеса, 2021. 193 с.
14. Шуміло О.М. Джерела (форми) права. Нормативно-правовий акт - основна форма права сучасних держав: текст лекції з навчальної дисципліни «Теорія держави та права». Харків, 2023. 27 с.
15. Головка М. М. Інститут правотворення в Україні: теорія та практика. Одеса: Фенікс. 2022. С. 65-90.
16. Тополевський Р.Б. Системні зв'язки юридичних джерел права : автореф. дис. канд. юрид наук : спец. 12.00.01 / Р.Б. Тополевський. Національний університет внутрішніх справ. Х., 2004. 20 с.
17. Константий О. В. Джерела адміністративного права України: монографія. К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2005. 120 с.
18. Бойко І. Ю. Нетрадиційні джерела права: правова природа та вплив на правотворчість. Львів: Новий Світ-2000. 2021. С. 25-40.
19. Ватрас В.А. Джерела сімейного права: автореф. дис. докт. юрид. наук: 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Тернопіль, 2020. 44 с.
20. Задирака Н. Ю. Сутність джерел права у сфері правової охорони публічного майна. Адміністративне право і процес. 2016. № 1(15). С. 13-22.
21. Качур В. О. До розуміння та визначення поняття «джерела права». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. 2013. № 6. С. 36-39.

22. Джуринський, О. В. Нетрадиційні джерела господарського права України. *Право і громадянське суспільство*. 2015. №2. С. 40-56.
23. Ватрас, В. До питання про критерії класифікації джерел сімейного права [Текст] / Володимир Ватрас // *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Вип. 4. С. 159-163.
24. Корольова, Ю. В. Джерела права: багатоманітність наукового розуміння та єдність сутності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право*. 2015. № 31. С. 10-13.
25. Михайліна Т. Іманентність правосвідомості щодо системи джерел права // *Підприємництво, господарство і право*. 2017. №11. С. 175-178.
26. Кравчук О. В. Актуальні питання правотворення в Україні: традиції та новації. Харків: Право. 2019. С. 112-130.
27. Левченко С. В. Правотворчість в Україні: традиційні та нетрадиційні джерела права. Київ: Наукова думка. 2023. С. 15-34.
28. Хомюк Н. Система джерел права: деякі теоретичні аспекти. *Вісник Львівського університету. Сер.: Юридична*. 2013. № 58. С. 27-33.
29. Шевченко Л. В. Правові системи та джерела права: український контекст. Київ: Ліра. 2023. С. 70-85.
30. Мельник А. С. Основні та доповнюючі джерела українського права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. № 69. С. 67-77.
31. Прилуцький Р. Б. Щодо джерел господарського та цивільного права України. *Часопис академії адвокатури*. 2012. № 16. С. 11-19.
32. Пархоменко Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади: дис. ... докт. юрид. наук. Київ, 2009. 442 с.
33. Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти): Навч. посіб. для студ. вищ. навч.закл. 3-є вид., змін. й доп. К.: Алерта, 2014. 608 с.
34. Мельник В. О. Нетрадиційні джерела права в Україні: правова природа та місце в системі джерел права. К.: Юрінком Інтер. 2020. С. 45-78.
35. Руденко А. М. Нетрадиційні джерела права в умовах глобалізації: виклики та перспективи. Дніпро: Видавництво ДНУ. 2021. С. 58-75.

36. Теорія держави і права: навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 368 с.
37. Сидоренко Ю. О. Вплив соціальних норм на правотворчість в Україні. Київ: Юридична академія. 2021. С. 30-50.
38. Петренко Т. С. Правотворчість в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення. Черкаси: ЧНУ, 2020. С. 80-99.
39. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Вид. 5-те, зі змінами. К.: Атіка, 2001. 176 с.
40. Кузьменко І. І. Роль нетрадиційних джерел права у формуванні правової системи України. Запоріжжя: ЗДМУ. 2022. С. 20-55.
41. Бернська конвенція від 24 липня 1971 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051#Text.
42. Градова Ю. В. Міжнародний договір як об'єкт правового моніторингу *Південноукраїнський правничий часопис*. 2013. № 2. С. 32-34.
43. Ваганова М.О. Міжнародний договір у системі права Європейського Союзу (теоретичні аспекти) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. 19 с.
44. Галецька Н.Б. Форми імплементації міжнародних договорів європейськими державами: порівняльно-правове дослідження [Текст] : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2015. 20 с.
45. Сучасні проблеми міжнародного права. *Liber Amicorum* до 60-річчя проф. М.В. Буроменського : монографія / авт. кол. ; за ред. В.М. Репецького, В.В. Гутника. Львів ; Одеса : Фенікс, 2017. 564 с.
46. Забоклицький І.І. Проблеми правового статусу міжнародних договорів України у системі джерел конституційного права України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 69–78.

47. Зверєв Є.О. Тлумачення міжнародних договорів національними судами: європейський досвід та українська практика [Текст] : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». Київ, 2015. 16 с.

48. Васюк Н. О. Конвенція про захист прав людини і основних свобод як обов'язковий міжнародний договір про систему наднаціонального контролю за дотриманням прав людини. *Інвестиції: практика та досвід*. 2013. № 13. С. 117-119.

49. Закон «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>.

50. Договори як форма цивільного законодавства URL: <http://osvita.ua/vnz/reports/law/9298/>.

51. Конституція України. Із змінами, внесеними згідно із Законами від 1 січня 2020 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 05.03.2020).

52. Лоссовський І. Будапештський меморандум як міжнародний договір, обов'язковий для виконання його гарантами. *Віче*. 2015. № 14. С. 28-31.

53. Про міжнародні договори України : Закон України із змінами, внесеними згідно із Законами від 2 січня 2020 року № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15> (дата звернення: 06.03.2020).

54. Формування і розвиток правотворчості в умовах трансформації суспільства : монографія / за ред. д. філос. н., к. ю. н., професора, Заслуженого діяча науки і техніки України В. П. Плавича. – Одеса : Фенікс, 2018. 348 с.

55. Кравченко С.Р. Міжнародно-правове регулювання припинення міжнародних договорів: теорія і практика [Текст] : монографія ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К. : *LAT & K*, 2010. 241 с.

56. Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України URL:<http://jurists.org.ua/civil-law/2581naukovo-praktichniy-komentar-do-st-10-civlnogo-kodeksu-ukrayini.html>.

57. Савенко М.Д. Міжнародне право в національній правовій системі за Основним Законом України. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2016. Т. 181. С. 11-16. Шукліна Н.Г. Конституційне право України. Повний курс : навчальний посібник. 2-ге вид. Київ : Юрінком Інтер, 2022. 544 с.

58. Терлецький Д.С. Конституційно-правове регулювання дії міжнародних договорів в Україні [Текст] : монографія ; Одес. нац. юрид. акад. - О. : Фенікс, 2019. 232 с.

59. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

60. Шутак І.В. Техніко-юридичні методи узгодження національного і міжнародного права. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2019. № 1. С. 91-100.